

P2024
169K

АҚМОЛА ӨНІРІНІҢ МӘДЕНИ МҮРАЛАРЫ: ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АҚМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ:
НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

P2024/169K

Ақмола облысы әкімдігі
Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы
Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі
К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми-зерттеу институты

Акимат Акмолинской области
Управление культуры, архивов и документации
Акмолинский областной историко-краеведческий музей
Научно-исследовательский институт археологии имени К.А. Акишева

АҚМОЛА ӨНІРІНІҢ МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ: ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ: НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Көкшетау
2021

ӘӘЖ 902-904 (084)

КБЖ 63.2

А 87

ISBN 978-601-7805-38-8

Баспаға Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми-әдістемелік кеңесінің шешімімен ұсынылды

Жауапты редактор
т.ғ.к., М.К. Хабдулина

Ақмола өңірінің мәдени мұралары: жаңа зерттеулер / Құрастырушылар: А. Касеналин, С. Есен, Д. Тлеугабулов, А. Маулет. – Көкшетау, 2021. – 108 б.

Ұсынылып отырған басылым Ақмола облысының тарихи ескерткіштері мен бейзаттық мәдени мұраларына қатысты 2020-2021 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары негізінде дайындалған.

Басылым өлкенің тарихи-мәдени мұралары және рухани құндылықтарымен танысуға, зерттеуге қызығушылық танытқан көпшілік оқырманға арналады.

Рекомендовано к изданию решением научно-методического совета Акмолинского
областного историко-краеведческого музея

Ответственный редактор
к.и.н., М.К. Хабдулина

Культурное наследие Акмолинской области: новые исследования / Составители: А. Касеналин, С. Есен, Д. Тлеугабулов, А. Маулет. – Кокшетау, 2021. – 108 с.

Предлагаемое издание подготовлено на основе проведенных в 2020-2021 годах исследований исторических памятников и нематериального культурного наследия Акмолинской области.

Издание предназначено для широкого круга читателей, интересующихся историко-культурным наследием и духовными ценностями региона.

© Авторлар / Авторы

© Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі /

ISBN 978-601-7805-38-8

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	4
Баубек батыр қорымы	10
Жәнібек-Шалқар кесенесі	40
Бытығай кешені	55
Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұралары	68
Әдебиеттер	103

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	6
Могильник Баубек батыр	25
Мавзолей Жанибек-Шалкар	48
Комплекс Бытығай	61
Нематериальное культурное наследие Акмолинской области	86
Литература	103

АЛҒЫ СӨЗ

Сарыарқаның сол қапталын алып жатқан Ақмола өңірі де ескі тарихтан естелік болып жеткен ескерткіштерден кенде емес. Адамзат баласының тасты құрал қылып тіршілік еткен заманнан басап, мемлекет құрып, өркениет жолына түскенге дейінгі барлық кезеңді қамтитын тарихи-мұра нысандарын кездестіре беруге болады. Осынау адамзат баласының мәдени, рухани жетістіктерін жете зерттей отырып, тарихи санын жаңғырту, қоғамдық идеологияны байыту, ел мен жерге, туған өлкеге деген сүйіспеншілікті арттыру мақсатында пайдалана білудің маңызы зор.

Осы бағыттағы қолға алынған игі бастамалардың бірі тарихи-мәдени мұра нысандарында кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу болатын. Ақмола облысының көне және ортағасырлық ескерткіштерін зерттеу бойынша Облыстық арнайы бағдарлама жасақталды. 2020-2021 жылдары Ақмола облысы әкімдігінің Мәдениет, архивтер мен құжаттамалар басқармасының ұйымдастыруымен Жақсы және Қорғалжың аудандары аумағында орналасқан Баубек батыр қорымы, Жәнібек-Шалқар кесенесі мен Бытығай кешендерінде ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігінің гранттық қаржыландыру негізінде де зерттеу жұмыстары жүруде. Атап айтқанда 2021-2023 жылдарға жоспарланған «Терісаққан-Есіл өңіріндегі сақ ақсүйектерінің ғибадат мемориалдарының кеңістіктік жоспарлануы және сәулеті» атты жобасын жүзеге асыру қолға алынған.

Бұл жұмыстардың басты мақсаты ескерткіш нысандарында археологиялық қазба жасай отырып, пәнаралық байланыстар негізінде зерттеулер жүргізуге негізделген. Археологиялық зерттеулерді жүргізуде Қазақстан Республикасын Ұлттық музейінің ғылыми қызметкерлері: Д. Дүйсенбай, М. Қызырхан, А. Молдахмет, А. Құрманғалиев, Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері: Ж. Укеев,

М. Половцев, А. Смайлов, Жақсы ауданындағы Запорожье орта мектебінің директоры Е. Байдусенов және Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің студенттері мен басқа да мамандар қатысқан ғылыми топ жұмыс жасады. Сонымен қатар бірқатар жекелеген сала мамандарының көмегімен геоақпараттық және жаратылыстау ғылымының жетістіктері арқылы қорытындылар алуға қол жетті. Географ Қ. Асылбековтың көмегімен ескерткіш аумағы мен археологиялық нысандардың кеңістіктегі орналасу орнын анықтау үшін геодезия және картографиялау әдістері арқылы жер бедерінің цифрлы моделі, нысанның нақты жобасы мен картасы, кесене мен жерлеу орындарының 3D кескіндемелері түсірілді. PhD докторы Е. Кариев бастаған С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті мамандарының қатысуымен ескерткіш пен оның жақын аумағында электромагниттік зондтау нәтижесінде бірқатар құрылыс қалдықтары мен жерлеу орындары анықталды. Ресейдің Уфа қаласында орналасқан «Антропологиялық қайта қалпына келтіру зертханасының» жетекшісі А. Нечвалода ескерткіштерден табылған сүйек үлгілері бойынша антропологиялық сипаттамасы мен патологиялық белгілерін қарап және бас сүйек негізіндегі жаңғыртпалары жасалды. Қазба барысында табылған тиындардың салыстырмалы талдауларын т.ғ.к., нумизмат П.Н. Петров жасап, қорытындыларын әзірледі. Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ зерхана-сында х.ғ.к., В.Н. Фомин металлографиялық зерттеулер арқылы тиындардың құрамын анықтап, сараптамалары алынды. Сонымен қатар табылған сүйек үлгілері арқылы жерлеу орындарының нақты жасы мен гентикалық тегін анықтау мақсатында сынамалар алынып, шетелдік ұйымдардың көмегімен зертханалық талдау жұмыстары жасалды.

Ақмола облысында атқарылған зерттеу жұмыстарының бір бағыты бейзаттық мәдени мұраны жинақтау, жүйелеу мен сараптауға арналған. Облыс аумағындағы 6 ауданның 47 елде-мекенінде жүргізілген фольклорлық экспедиция барасында халық арасынан материалдық емес мәдени мұралар: музыкалық шығармалар, орындаушылық өнер, қолөнер, әдет-ғұрп, тағам жасау т.б. ұлттық құндылықтарға қатысты тың деректер жинақталып, топтастырылды.

Ақмола облысының жекелеген аудандары мен ескерткіштері бойынша жоғарыда аталған ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ықшамдалып, қысқаша ақпараттық, ғылыми-танымдық сипаттағы басылым ретінде көпшілік назарына ұсынылып отыр.

ПРЕДИСЛОВИЕ

На территории Акмолинской области, расположенной на северо-западной окраине Сарыарки, встречается огромное количество объектов историко-культурного наследия, начиная от эпохи палеолита вплоть до периода создания государства и развития цивилизованного общества. В свою очередь, при изучении культурных, духовных достижении человечества, важным аспектом является умение использовать эти данные в целях модернизации исторического сознания, обогащения общественной идеологии, привития любви к стране и земле, родному краю.

К подобной инициативе относится проведение комплексных исследований объектов историко-культурного наследия. В целях изучения древних и средневековых памятников Акмолинской области была инициирована областная специальная программа. В 2020-2021 годы Управлением культуры архивов и документации акимата Акмолинской области организована научно-исследовательские работы на могильнике Баубек батыр, мавзолее Жанибек-Шалкар и комплексе Бытыгай, расположенных на территории Жаксынского и Коргалжынского районов.

Также начата реализация проекта «Пространственная планировка и архитектура культовых мемориалов сакской знати Терисаккан-Есильского региона» (AP09261134) Министерства образования и науки Республики Казахстан, запланированного на 2021-2023 годы.

Основная цель этих работ заключалась в проведении археологических раскопок на объектах с использованием междисциплинарных методов. В исследовании приняли участие научные сотрудники Национального музея Республики Казахстан: Д. Дуйсенбай, М. Кызырхан, А. Молдахмет, А. Курмангалиев; сотрудники Акмолинского областного историко-краеведческого музея: Ж. Укеев, М. Половцев, А. Смайлов; директор Запорожской средней школы Жаксынского района Е. Байдусенов; студенты Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева и другие специалисты. Наряду с этим, благодаря привлечению ряда специалистов геоинформационной отрасли и естественных наук удалось до-

стичь новых результатов. Так, для определения площади памятника и пространственного расположения археологических объектов методами геодезии и картографирования К. Асылбековым были подготовлены цифровая модель местности, детальный план местности и карта объектов, 3D-изображения мавзолея и захоронения. При участии специалистов Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова во главе с доктором PhD Е. Кариевым в результате электромагнитного зондирования памятника и прилегающей территории был обнаружен ряд строительных отходов и захоронений.

В свою очередь, руководитель «Лаборатории антропологической реконструкции» (г. Уфа, РФ) А. Нечвалода проведены комплекс изысканий по антропологическому изучению костных останков, а также созданию антропологической реконструкции лица по черепу.

Сравнительный анализ и выводы о найденных в ходе раскопок монетах были сделаны к.и.н., нумизматом П.Н. Петровым. Также в лаборатории КарГУ им. Е.А. Букетова к.х.н., В.Н. Фоминым при помощи металлографического метода исследования был сделан анализ и определен состав монет. Кроме того, образцы найденных костей были исследованы в зарубежных лабораториях для определения точного возраста захоронений и генетического происхождения погребенных.

Еще одним важным направлением исследований стало изучение нематериального культурного наследия региона. Так, в ходе фольклорной экспедиции, проведенной в 47 аулах 6 районов Акмолинской области, были собраны и систематизированы новые материалы о нематериальном культурном наследии: музыкальные произведения, исполнительское искусство, ремесла, обычаи, кулинария и др.

Таким образом, результаты вышеуказанных научно-исследовательских работ по отдельным районам и памятникам Акмолинской области были обобщены и кратко представлены в виде научно-познавательного издания.

Баубек батыр кесенесі
Мавзолей Баубек батыра

БАУБЕК БАТЫР ҚОРЫМЫ

Қазақстанның орталық бөлігін толықтай қамтып жатқан Сарыарқа деп аталатын ұланғайыр аумақ ежелгі заманнан бастап адамның назарынан тыс қалмаған. Бұл өңірде тас дәуірінен бастап сыр тарқататын ескерткіштердің санында шек жоқ. Соңғы жылдардағы археологиялық зерттеу жұмыстары әсіресе ерте көшпелілер мәдениеттінің жаңа қырын ашуға мүмкіндіктер беруде. Сондай бірегей мұраларымыздың шоғырланған жері Ақмола облысының Жақсы ауданы. Бұл өңір тарихта тек сақ ескерткіштерімен емес сонымен бірге батыр бабаларымыздың есімімен тығыз байланысты. Атап айтар болсақ Бекмырзаұлы Баубек батырдың құтты мекені де осы төңірек болған.

Баубек батырдың тұлғалық қызметі Кенесары Қасымұлының 1837-1847 жылдардағы ұлт-азаттық күресімен тікелей байланысты. Елі мен жері үшін басын бәйгеге тіккен Баубек батыр есімі ел жадында берік сақталған. Ақмола облысының Жақсы өңірінде батырдың тікелей ұрпақтары тұрады. Батырдың есімін ұлықтау мақсатында ауыл шетіндегі қорымда ұрпақтары кесене тұрғызған. Кесене орналасқан бұрынғы Қызылту ауылы қазіргі уақытта батырдың есімімен аталады.

Баубек батыр кесенесі мен сақ обаларының арасында жергілікті тұрғындардың ортағасырлардан бері жалғасып келе жатқан қорымдары да бар. Сондықтан да бұл өңір сонау сақтардың заманынан-ақ өмірден қайтқан ата бабаларын жерлейтін қорым және түрлі салт-жоралғылар мен діни әдет-ғұрыптарды атқаратын қасиетті орын болған. Демек әлі күнге дейін бұл сабақтастық жалғасып келеді деуге болады.

Көпшілік жағдайда Сарыарқаның солтүстік атырабында сақ заманының ірі обалары жалғыз болады. Оған мысал ретінде Қима қорымы, Өлеңті қорымы және Сарыоба ескерткіштерін келтіруге болады. Алайда Баубек батыр қорымы өз алдына ерекше кешен. Мұнда тізбектеле орналасқан сақ заманының бірнеше ірі үйінділі обалары бар.

Алғашқы ғылыми басылымдарда бұл қорым Бесоба деген атаумен белгілі болған. Қазақстан археологиясында Бесоба қорымы деген атау жиі кездесетіндіктен*, әрі қорым ортасында осы өлке тарихында айрықша орын алатын Батырдың кесенесі тұрғандықтан бұдан былай қарай бұл кешенді Баубек батыр қорымы деген атау ұсынылып отыр.

*Сарыоба обасы
Курган Сарыба*

Қорым туралы ақпарат

Баубек батыр қорымы Ақмола облысы Жақсы ауданы, Баубек батыр ауылынан 200 м оңтүстік-батысқа қарай, Есіл өзенінің оң жағалауында орналасқан.

Қорым құрамында жалпы саны 8 ірі үйінді оба бар. Олар солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай Есіл өзенін жағалай тізбектеле орналасқан. Нысандардың арасындағы ара қашықтық 0,3 шақы-

* Ақтөбе облысындағы сармат уақытының Бесоба қорымы (Кадырбаев, Курманкулов, 1977); Қарағанды облысындағы сақ заманының Бесоба қорымы (Кукушкин, Дмитриев, 2016) және т.б. ескерткіштер.

Есіл өзенінің аңғары
Долина реки Ишим

рымнан бастап 1,1 шақырымға дейін жетеді. Диаметрі 30-80 метр, биіктігі 3-4 метрге дейін жететін обалардың үйіндісі тас және топырақтан тұрады.

Қорымды планиграфиялық тұрғыда екі топқа бөліп қарастыруға болады, яғни солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс. Екі топ арасындағы айырмашылық обалардың көлемінде. Үйіндісі ірілеу келген обалар қорымның солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан (*№№1-5 обалар*), ал үйінділері жайпақтау обалар тиісінше оңтүстік-батыс жағында (*№№6-8 обалар*).

Қорымдағы обалардың сақталуы орташа деңгейде. Әсіресе солтүстік-шығыс топ обаларының сақталуы нашар. Обалардың көбінде үйіндінің орталық бөлігінде терең ор байқалады. №2 обада ол ор анағұрлым терең. Қалған обаларда ол таяз немесе қайта көміліп қалған. 2021 жылы зерттелген қорымдағы үлкен обалардың бірі №5 оба үстіне Кеңестік кезеңде триангуляциялық белгі орнатылған. Бұл да обаның зақымдалуына себепші екені сөзсіз.

Дегенмен қорым құрамындағы обалардың сақталу деңгейінің төмендеуінің бірнеше факторы бар. Әрине алғашқысы ол қазына іздеушілердің кесірі. Олардың іздері жоғары да аталған ор түрінде байқалады. Келесі кезекте кейінгі кезеңгі жерлеу нысандарының салынуы.

*№3 оба
Курган №3*

Бұл құрылыстарды салу барысында сақ уақытымен мерзімделетін оба үйіндісін шикізат көзі ретінде пайдаланылған. Одан бөлек қорымдағы тарихи-мәдени мұраның сақталуына кері әсер Кеңес кезеңдегі ауыл шаруашылық жұмыстарының жүруі де өз ықпалын тигізген. Мәселен қорым іргесіндегі ауылдың пайда болуынан бөлек, өзен бойы шаруашылық құрылыстарының қирандыларына толы. Мінеки осындай бірнеше факторлар обалардың сақталуының төмендеуіне тікелей әсер еткен. Алайда соған қарамастан қорымның орталық бөлігіндегі №3 обаның архитектуралық ерекшеліктері жақсы айтарлықтай сақталып қалған.

Қорым құрамындағы басқа обаларға қарағанда №3 обаның бірқатар айырмашылығы бар. Обаның диаметрі сыртындағы орды қоса есептегенде 102 метрді құрайды, биіктігі 3,8 метр. Ордың жалпақтығы 10-14 метр шамасында. Оба үйіндісі айналасындағы орда 18 шұңқыр тіркелді. Шұңқырлардың көбі дөңгелек, сопақша пішімде. Орташа диаметрі 3-4 метр, тереңдігі 0,5 метрге жуық. Аталған шұңқырлардан бөлек оба айналасында кейінгі уақыттың 14 жерлеу орыны бар. Обаның өзі, оның айналасындағы ор және шұңқырлар, кейінгі уақыттың жерлеулерін қоспағанда өз алдына бөлек діни-ғұрыптық рәсімдерді өткізуге арналған сөзсіз. Орталық Қазақстанда, сонымен қоса оған

*«37 батыр обасы» жерлеу-
ғұрыптық кешені
(Қарағанды облысы)*

*Погребально-поминальный
комплекс «Курган 37 воинов»
(Карагандинская область)*

Қыш ыдыс.
Керамический сосуд

жапсарлас өлкелерде обаны айнала ор немесе діни-ғұрыптық мақсаттағы құрылыстармен қоршау дәстүрі кеңінен таралған. Мәселен Қарағанды облысындағы белгілі 37 батыр жерлеу-ғұрыптық кешені. Қорымның орталық бөлігіндегі обаның айналасында тігінен орнатылған меңгірлер мен ғұрыптық құрылыстар, одан бөлек қорымның солтүстігін қамтып жатқан көптеген обалар бар (Бейсенов, 2015). Дәл осындай жүйе Баубек батыр қорымындағы №3 обада қолданылған болуы ықтимал бірақ жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып.

2012 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары мен нәтижелер

2012 жылы Баубек батыр қорымында алғашқы археологиялық қазба жұмыстары атқарылды. Зерттеу жұмыстары Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің К. Ақышев атындағы ғылыми зерттеу институтының қызметкерлері жүргізді. Қазба жұмыстарының нәтижелері арнайы ғылыми басылымда жарияланды (Свиридов, Тлеугабулов, 2015).

Ғылыми зерттеу жұмыстары қорымдағы оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан №8 оба жүргізілген. Обаның диаметрі 42 метр, биіктігі 1,7 метрді құрайды. Оба айналасында ені 3,5 метр, тереңдігі 0,5 метр болатын ор бар. Оба үйіндісі топырақтан тұрғызылған.

Қазба жұмыстарына дейін обаның орталық бөлігінде солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс бағыты бойынша созыла шоғырланған тастар тіркелді. Қазба жұмыстары барысында бұл кейінгі уақыттың жерлеу орны екені анықталған.

Оба археологиялық қазба жұмыстарының әдістеріне сай қазылған. Жалпы саны 3 траншея салынды. Олардың орталарында ені 1 метр болатын 2 жалқабақ қалдырылды.

Оба үйіндісін аршу барсында жерлеу камерасын қоршап тұрған, ені 0,8 метр болатын тас қоршау анықталды. Тас қоршаудың әр жерінен жануар сүйектері табылды. Ал оба үйіндісінің солтүстік-батыс бөлігінен, 0,4 метр тереңдікте темір шелек анықталған.

Оба үйіндісінің төбесінен бастап түбіне дейін ірі кеміргіш аңдардың індері торлап кеткен. Оны тазалау барысында қола металынан жасалған бұйымның (айна?) сынықтары табылды, ал екінші бір жерінен қыш ыдыс сынықтары шықты.

Орталық кесіктің әр түрлі деңгейінен екі қабыр шұңқыры анықталды. Бірінші қабыр шұңқыры солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағыты бойынша, обаның орталық бөлігінен оңтүстік-батысқа 4 метр жерде орналасқан. Өлшемдері 2,5*1,6 метр. Қабыр шұңқыры-

ның бетінде ірі тастар шоғырланған. Қабыр шұңқырының тереңдігі 0,7 метр. Қабыр шұңқырынан адамның бас сүйегі мен білек сүйегі және оңтүстік-шығыс секторынан екі қыш ыдыстың сынықтары табылды. Ал, екінші қабыр шұңқырының бағыты да солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс. Өлшемдері 3,5*2 метр. Қабыр шұңқырының әр түрлі деңгейінен қыш ыдыс сынықтары табылды. Қыш ыдыстың биіктігі 14 см, ернеуінің диаметрі 9,5 см, түбінің диаметрі 9 см. Ернеуі сәл қайырыңқы. Қыш ыдыс дайындауда әр түрлі қоспалар қосқандығы байқалады. Біркелкі күйдірілмеген. 1,5 метр тереңдікте қабыр шұңқырының оңтүстік-шығыс қабырғасынан өлшемдері 1,3*0,7 метр болатын лақат ізі анықталды. 3 метр тереңдікте қабыр шұңқырының түбі шығарылды. Ал қабыр толтырындысының әртүрлі деңгейінен адам сүйекті табылды. Қабыр шұңқырының периметрі бойынша диаметрі 0,33 мм аспайтын кішкентай моншақтар. Жалпы саны 200 ден астам моншақ табылды. Қабыр шұңқырының солтүстік-шығыс секторынан жебе ұшы, ал солтүстік бұрышынан шүмегі бар қыш ыдыс анықталды. Анықталған археологиялық табылымдар негізінде бұл жерлеу орнын ерте сақ заманымен, яғни ж.с.д. VII-VI ғғ. мерзімдеуге негіз бола алады (Хабдулина, 1994).

Баубек батыр қорымындағы 2021 жылғы археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары

2021 жылы Баубек батыр қорымында ғылыми-зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Бұл ізденістердің ерекшелігі пәнаралық зерттеу әдістерін қолдана отырып, кешенді жұмыстар жүргізу болды. Оның ішінде обаларда геофизикалық зерттеулер, қорымның жер бедерінің цифрлық моделін жасау, ескерткіштердің 3Д моделдерін құру, антропологиялық сараптама, радиокөміртегілік мерзімдеу т.с.с. әдістер кеңінен қолданылды.

Геофизикалық зерттеулер

Археологиялық ескерткіштердегі қазба жұмыстарына дейін геофизикалық әдіс арқылы зерттеу атқару қазіргі таңда Қазақстанда қарқынды даму үстінде. Бұл бағытта бірнеше ірі халықаралық та жобалар жүзеге асырылған (Онгарулы, Пен, Нам, Каирмагамбетов, Ким, Нускабай, Кызырханов, 2020; Воякин, Сорокин, 2020; Омаров, Бесетасв, Кариев, Сагындыкова, 2020).

Ақмола облысында осы уақытқа дейін геофизикалық сканерлеу жұмыстары бірқатар нысандарда жүргізілді. Олардың ішінде

*Қазба барысында табылған
әшекейлер
Украшения, найденные
при раскопках*

*Қорым аумағының цифрлы
жер берерінің моделін түсіру
жұмыстары*

*Работы создание цифровой
модели рельефа территории
могильника*

Қорғалжын ауданындағы ортағасырларлық Жәнібек-Шалқар кесенесі, Көкшетау қаласының аумағындағы энеолит уақытының Қызылжар қонысы бар. 2021 жылы аталған жұмыстар Баубек батыр қорымының №3 және №7 обаларында атқарылды.

Далалық геофизикалық ізденістер электромагниттік профилдеу аппаратымен (АЭМП-14) жүзеге асырылды. Бұл аппарат үш катушканың көмегімен электромагниттік индукциялық жиілікте зондтау әдісі арқылы жұмыс істейді. 2,5-250 кГц диапазонында 14 жиілікте электромагниттік өріс таратады. Аталған аппарат ішіне орнатылған аккумулятор арқылы қуатпен қамтамасыз етіледі және тұрақты жадысы бар.

Баубек батыр қорымының №7 обасында геофизикалық сканерлеу жұмыстары солтүстік оңтүстік бағыты бойынша атқарылды. Сканерлеу пикеттерінің ара қашықтығы 2,5 метрді, профилдер арасындағы ара қашықтық та 2,5 метрге тең. Жалпы саны 14 жиілікте 17 профиль және 289 пикет деректері өңделді.

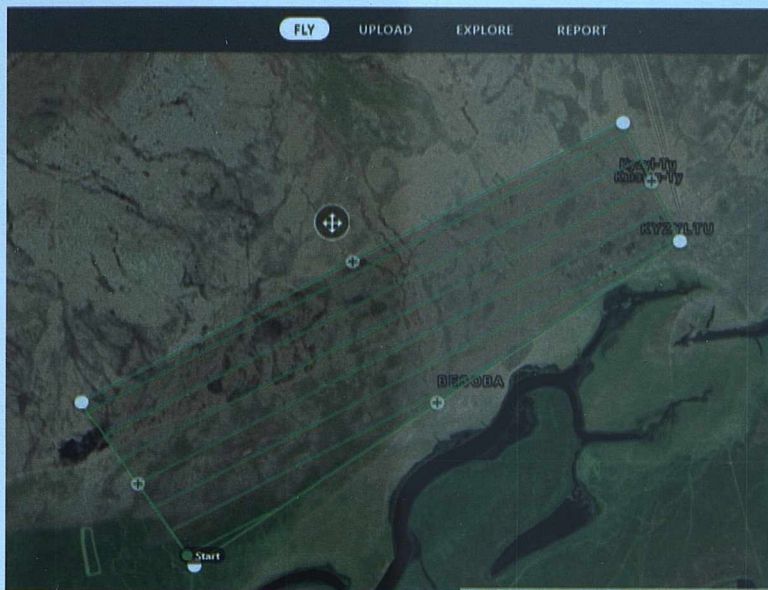
Геофизикалық сканерлеу нәтижелері бойынша №14 жиілікте (1 метр тереңдік) ескерткіштің жер үсті құрылыстары нақты байқалады. Сканерлеу аумағының оңтүстік бөлігінде көлденең орналасқан жолақ тіркелді. Бұл антропогендік факторлардың әсері болуы мүмкін. №13-12 жиіліктегі сканерлеу нәтижелері №14 жиіліктегіге ұқсас, тек №11 жиілікте (4 метр тереңдік) сканерлеу аумағы біркелкі бола бастайды. Ал №10 мен №7 жиілік аралығында сканерлеу кішігірім өзгерістер болғанымен бір-бірін қайталайды. Сол себепті бұл обадағы геофизикалық сканерлеу ізденістерінің жұмыс диапазоны №14 пен №8 жиілік аралығы деп топшылай аламыз.

Сканерлеу нәтижесіндегі мәліметтерді саралау, жалпы сканерлеу аумағы мен кесіндісін қосқанда ескерткіш аумағында бірқатар аномалияларды анықтауға мүмкіндік берді. Бұл аномалияларға қарап ескерткіште бірнеше жерлеу орны болуы мүмкін деген болжам жасалды. Алайда бұл аномалиялар кейінгі уақыттағы тонаушылардың да ізі болуы ықтимал.

Баубек батыр қорымының цифрлы картасын құру жұмыстары

Баубек батыр қорымындағы қазба жұмыстарына дейін атқарылған ізденістердің бір бөлігі қорым орналасқан аумақтың жер бедерінің цифрлы моделін құру жұмыстарымен байланысты болды. Бұл жұмыстар атқару үшін қорым аумағын әуеден фототүсірілім жасауды қажет етеді. Аэротүсірілім ҰҰА (ұшқышсыз ұшу аппараты) құралымен

жүзеге асырылды. Бұл мақсатта DJI Phantom 4 RTK қолданылды. DJI Phantom 4 RTK аппараты картографиялық мәліметтерді аса жоғары дәлдікте түсіруге, өңдеуге арналған құрылғы. RTK (real time kinematic) модулінің арқасында аталған аппарат мәліметтер 1 см дейінгі дәлдікте қабылдай алады.

*ҰҰА қосымшасындағы ұшу
жоспары
Плана полета в приложение
БПЛА*

Аэрофототүсірілім негізінде топографиялық карталарды жасау жұмысы бірнеше сатыдан тұрады: дайындық жұмыстары, далалық жұмыстар, компьютерлік өңдеу жұмыстары. Дайындық жұмыстары барысында аэрофототүсірілім жасалатын аумақтың картографиялық деректерін өңдеу, физикалық-географиялық ерекшеліктерін зерттеу, түсірілім аумағын жасау мен қажетті тірек және тексеру нүктелерін белгілеу жұмыстары атқарылады. Далалық зерттеу жұмыстары кезінде қорым аумағының белгіленген түсірілім жұмыстарын атқару, ҰҰА басқару т.с.с. жұмыстар бар. Ал камералды өңдеу жұмыстарына далалық ізденістер барысында түсірілген фотолар арнайы бағдарламада өңделіп, картаға отырғызылады.

Баубек батыр қорымындағы түсірілім жалпы 434 гектар жерді қамтыды. Түсірілім аумағы қорымның планиграфиясына сәйкес жасалды, яғни солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытта. Түсірілім аумағына қорымдағы барлық нысандар енді. ҰҰА алдын-ала ұшу траекториясына сәйкес белгіленген 8 жолақ бойынша әуеде түсірілім жа-

сады. Түсірілімнің бастапқы нүктесі қамтылған аумақтың оңтүстік-батыс бұрышында белгіленді. Әуедегі түсірілім 450 метр биіктікте жүргізіліп, жалпы саны 366 фото жасалып, оған 50 минутқа жуық уақыт пен 4 аккумулятор пайдаланылды.

Далалық деректерді өңдеу барысында Баубек батыр қорымының ортофотожоспары, жер бедерінің цифрлық моделі жасалып, географиялық ақпараттық жүйеге кіріктіру арқылы топографиялық картасы жасақталды.

2021 жылғы далалық маусымда Баубек батыр қорымындағы 3 нысанда (№2, №5 және №7 обада) археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Олар қорымның әр түрлі бөлігінде орналасқан: №2 оба – қорымның солтүстік-шығыс жағында, №5 оба – қорымның орталық бөлігінде, №7 оба – қорымның оңтүстік-батыс бөлігінде.

№2 обаның диаметрі 18 м, биіктігі 0,7 метр. Оба үйіндісі тас және топырақ аралас. Обаның орталық бөлігінде тастардың шоғыры байқалады. Обаны айнала ені 2 метрге жуық болатын ор бар. Ордың ортасында кішігірім шұңқырлар бар.

Қазба жұмыстары обаның орталық бөлігін қазу арқылы жүзеге асырылды. Қазба шығыс-батыс бағыты бойынша ені 3 метр болатын кесік ретінде салынды. Қазба қимасынан қабыр шұңқырының үсті қызыл түсті топырақпен үйілгендігі (қабыр топырағы), оның жанжағы тастармен көмілгендігі байқалады. Алайда бұл тастар кейін анықталғандай тонаушылардың қабыр шұңқырын толтыру барысында тасталуы да мүмкін.

Қазба жұмыстары 1,1 метр тереңдікке дейін жүргізілді. Обаның орталық бөлігінен сопақшалау келген қабыр шұңқырының ізі

анықталды. Үстіңгі бөлігі тастармен толтырылған. Өлшемдері 3*2 м. Әрі қарайғы қазба жұмыстары барысында қабыр шұңқыры 1,3 метрге дейін тереңдетілді, ал қабыр шұңқырының аумағы 1,8*1 дейін тарылды.

Қабыр шұңқыры солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша қазылған. Оңтүстік шетіненің төменгі деңгейінен адам сүйегінің кейбір бөлшектері (астыңғы жақ сүйегінің бөлшегі, жілік сүйектер) табылды. Басқа табылымдар анықталмады.

№5 оба жоғарыда аталғандай қорымның орталық бөлігінде орналасқан. Бұл оба өзінің көлемі жағынан ерекшеленеді. Обаның жалпы диаметрі 50 метрі, ал биіктігі 2,8 метрді құрайды. Оба үстіне триангуляциялық белгі орнатылған. Обадан 20 метр жерде қазақ зираты орналасқан. Обаның төбесі тегістеу, әрі төбесіндегі тастар етектегі тастарға қарағанда анағұрлым аздау. Обаның шығыс жақ бөлігі басқа жағына қарағанда жайпақтау. Оба айналасында бірнеше орлар бар. Бірақ ол орлар обаға қатысы жоқ. Кейінгі қазақ зираттарын салу кезінде топырақ алған шұңқыр орындары.

Обаға екі бағытта қазба салынды: батыстан шығысқа қарай және солтүстіктен оңтүстікке қарай. Обаның жиегінен бастап ені 3 метр етіп салынған екі қазба обаның орталық бөлігінде біріктірілді. Обаның айнала етегінде шым қабатының астында жалпақтығы 1,4 метр

№2 оба. Қабыр шұңқыры
Курган №2. Погребальная яма

*№5 оба
Курган №5*

болатын бекітпе тастары бар. Бекітпе тастардың ішкі жағы бір қатар жалпақ тастардан қаланса, орта тұсы мен сырты көлемі шағын тастармен қаланған. Обаның беткі қабаты біркелкі тастармен жабылған. Ол тастар обаның орталық бөлігінен бастап бекітпе тастарға дейінгі аралықты қамтып жатыр.

Обаның орталық бөлігіндегі қазба жұмыстарының қимасынан тонаушылардың ізі анық байқалады. Ол обаның беткі деңгейінен көне жер деңгейіне дейін аралықтағы «табиғи» кесіндісін қиып тұр. Обаддағы тонаушылардан қалған ор 1960 жылдардағы триангуляциялық белгіні орнату уақытында дейін болуы ықтимал. Триангуляциялық белгіні қою барысында ол орды көміп тастаған.

Обаның орталық бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде 2,8 метр тереңдікте, көне жер беті деңгейінде үстіңгі бөлігі орта көлемдегі тастар толтырылған қабыр шұңқырының шекаралары анықталды. Сопакшалау келген қабыр шұңқыры солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс сызығы бойынша бағытталған. Өлшемдері 3,3*2,7 метр. Алайда 1,2 метр тереңдікте қабыр шұңқырының шекаралары өзгереді. Қабыр шұңқырының оңтүстік-батыс жағы 1 метрге дейін қысқарады. Соның нәтижесінде қабыр шұңқырының төменгі деңгейдегі бағыты бастапқыдан өзгереді. Яғни, қабыр шұңқырының негізгі бағыты солтүстік-батыс – оңтүстік шығыс. Қазба жұмыстары барысында қабыр шұңқыры 3 метр тереңдікке дейін қазылды. Алайда қандай да бір археологиялық табылым анықталмады.

Қорымның оңтүстік-батысында орналасқан №7 обаның диаметрі 35 метр, биіктігі 1 метр құрайды. Оба алдымен топырақтан үйіліп, үстінен тас төселген. Әуеден түсірілген фотодан обаның орталық бөлігінде тастардың анағұрлым аз екенін байқауға болады.

Қазба жұмыстары обаның солтүстік-шығыс секторын ашудан басталды. Шым қабаты алынғаннан кейін обаның бекітпе тастары мен беткі қабатының тас жабындысы ашылды. Обаның беткі қабаты ашылғаннан кейін шығыс-батыс бағыты бойынша қазба салынды. Қазбаның жалпақтығы 2,7 метр. Сонымен қатар оңтүстіктен солтүстікке бағытталған қосымша кесік салынды кесіктің жалпақты 0,6 метр. Барлық қазба обаның орталығында дейін жетті.

Қазбаға дейін оба орталығының үстіңгі бөлігінде жинақы орналасқан тастардың шоғыры байқалады. Алайда қазба жұмыстары барысында бұл тастардың қандайда бір мақсатта салынған құрылыс емес екендігі белгілі болды.

Қазба жұмыстары обаның орталық бөлігінде солтүстік секторға қарай 3,5*2 метр аумақта кеңейтілді. Көне жер деңгейінің бетін тазалау барысында кеміргіш аңдардың індерінің іздері мен кеңейтілген қазба алаңының ортасынан болжамды қабыр шұңқырының шекаралары анықталды. Әрі қарайғы қазба жұмыстары барысында қабыр шұңқыры 1,2*2,2 метр көлемінде және 1,4 метрге дейінге тереңдетілді. Қазба жұмыстары барысында үйіндінің әр деңгейінен жануарлар сүйектерінен басқа табылымдар обадан анықталмады.

*№5 оба құрылыс элементтері
Конструктивные элементы
кургана*

Баубек батыр қорымы орналасқан аумақтың көрінісі
Вид на местность могильника Баубек батыр

МОГИЛЬНИК БАУБЕК БАТЫР

Огромная территория под названием Сарыарка, полностью охватывающая центральную часть Казахстана, с древних времен не оставалась без внимания человека. В этом регионе встречается большое количество памятников, отражающих сведения об истории человечества начиная с каменного века. Археологические исследования последних лет дают возможность раскрыть новые аспекты культуры ранних кочевников. Одним из таких мест, в котором сосредоточено множество памятников, является Жаксынский район Акмолинской области. Этот регион неразрывно связан не только с сакскими памятниками, но и с именами батыров. В частности, эта земля является родиной Бекмырзаулы Баубек батыра.

Личность Баубек батыра напрямую связана с национально-освободительным движением Кенесары Касымулы 1837-1847 годов. В памяти народа прочно сохранилось имя легендарного Баубек батыра, сражавшегося за свободу своего народа. До настоящего времени в Жаксынском районе Акмолинской области проживают прямые потомки батыра, которые в дань уважения своему предку возвели мавзолей на окраине родного села. Аул Кызылту, где находится мавзолей, в настоящее время носит имя батыра.

В окрестности мавзолея Баубек батыра и могильника сакского времени встречаются и средневековые погребальные сооружения, указывающие на сакральность этих земель, преемственность поколений. Несомненно, что здесь также совершались различного рода ритуальные обряды.

В большинстве случаев курганы сакского времени северной части Сарыарки встречаются обособленно. В качестве примеров можно привести некрополи Кима, Оленти и Сарыоба. Однако некрополь

*Өлеңті обасы
Курган Оленти*

Баубек батыр представляет собой уникальный комплекс, так как здесь в отличие от других могильников, расположено несколько крупных курганов сакского времени.

В первых научных изданиях этот могильник был известен как Бесоба. В силу того, что в казахстанской археологии часто встречается название Бесоба*, а в центре некрополя находится мавзолей Баубек батыра, который занимает особое место в истории этого края, то в дальнейшем этот комплекс предлагается называть некрополем Баубек батыр.

Сведения о могильнике

Могильник Баубек батыр расположен в 200 м к юго-западу от села Баубек Батыр, в Жаксынском районе, Акмолинской области, на правом берегу реки Есиль.

В составе могильника имеется 8 крупных курганов, расположенных цепочкой с северо-востока на юго-запад вдоль реки Есиль. Расстояние между объектами варьируется от 0,3 до 1,1 километра. Диаметр кургана 30-80 метров, высота до 3-4 метров, состоит он из камня и почвы.

* Могильник Бесоба сарматского времени в Актыбинской области (Кадырбаев, Курманкулов, 1977); Могильник Бесоба сакского времени в Карагандинской области (Кукушкин, Дмитриев, 2016) и др. памятники.

*Қима обасы
Курган Қима*

Могильник планиграфически можно разделить на две группы: северо-восточную и юго-западную. Разница между двумя группами заключается в объемах насыпи. Курганы с крупными насыпями расположены в северо-восточной части могильника (курганы №1-5), а курганы с невысокими насыпями расположены соответственно с юго-западной стороны (курганы №6-8).

Сохранность курганов в удовлетворительном состоянии. Относительно плохую сохранность имеют курганы северо-восточной группы. В большинстве курганов в центральной части насыпи наблюдается глубокая воронка. В кургане №2 он особенно глубокий. В остальных курганах грабительские лазы менее заметны. Одной из причин деформации насыпи кургана №5, исследованного в 2021 году, является установка триангуляционного пункта в советское время.

Естественно, это лишь одни из факторов снижения уровня сохранности курганов в составе могильника. И, конечно же, особый «вклад» в разрушения курганов внесли «искатели сокровищ», следы которых присутствуют в виде вышеупомянутых воронок. К следующему фактору относится строительство погребальных объектов более позднего периода, при строительстве которых в качестве сырья использовали камни насыпей курганов сакского времени. Кроме того, негативное влияние на сохранение историко-культурного наследия могильника оказало проведение сельскохозяйственных работ в советский период. Помимо возникновения села возле мавзолея Баубек батыра, вдоль

*Қорымның шығыстан көрінісі
Вид на могильник с востока*

реки имеются огромное количество сельхоз построек. Однако, несмотря на это, хорошо сохранились архитектурные особенности кургана №3, расположенного в центральной части могильника.

Курган №3 имеет ряд отличий. Диаметр кургана с учетом рва составляет 102 м, высота 3,8 м. Ширина рва варьируется от 10 м до 14 м. В пределах рва фиксируются 18 углублений. Большинство ям имеют округлую и овальную форму. Средний диаметр 3-4 метра, глубина около 0,5 метра. Помимо упомянутых ям вокруг кургана находятся 14 захоронений более позднего времени. Курган, вместе с окружающими его рвами и ямами, несомненно, служил местом для проведения отдельных религиозно-обрядовых церемоний.

В Центральном Казахстане, а также прилегающих к нему районах, широко распространена традиция ограждения курганов рвом или ямами, имеющая культово-ритуальное значение. Так, В Карагандинской области известен погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». Вокруг кургана в центральной части могильника располо-

жены вертикально установленные менгиры и ритуальные сооружения, кроме того, имеется множество курганов, охватывающих северную часть могильника (Бейсенов, 2015). Такая же система, вероятно, использовалась в кургане №3 могильника Баубек батыр, с учетом местных особенностей.

Археологические исследования и результаты за 2012 год

В 2012 году на могильнике Баубек батыр были проведены первые археологические раскопки. Исследования проводились сотрудниками Научно-исследовательского института археологии имени К. Акишева Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Результаты раскопок опубликованы в специальном научном издании (Свиридов, Тлеугабулов, 2015).

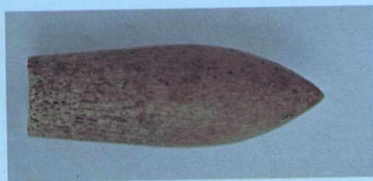
Научно-исследовательские работы проводились на кургане №8, расположенном в юго-западной части могильника. Диаметр кургана составляет 42 метра, высота 1,7 метра. Вокруг кургана имелся ров шириной 3,5 метра, глубиной 0,5 метра. Насыпь земляная.

Раскопки курган проводились тремя траншеями, ориентированными по линии северо-восток – юго-запад с оставлением двух контрольных бровок, шириной 1 м.

При снятии насыпи выявилось кольцо из камня шириной до 0,8 м, опоясывающее погребальную конструкцию. В разных местах кольца единично встречены кости животных. В северо-западной части насыпи на глубине 0,4 метра обнаружено небольшое ведро, выполненное из свернутого листа кованного железа.

В центральной части насыпи от вершины кургана и вглубь обнаружилась сильно разветвленная система нор крупного грызуна. При расчистке насыпи кургана в заполнении одной из нор зафиксированы фрагменты бронзового изделия, как позднее оказалось – это обломки зеркала. Помимо обломков бронзового изделия в заполнении норы встречены обломки керамического сосуда.

В центральной траншее на разных глубинах зафиксированы две могильные ямы. Могильная яма № 1 зафиксирована в 4 м к юго-западу от центра кургана. Могильная яма выделялась по большому скоплению крупных камней. Размер могильной ямы 2,5*1,6 метров. Нижняя часть ямы располагалась на уровне 70 см. Погребение не полное. Зафиксирован только череп человека и одна лучевая кость. С южной и восточной стороны черепа, располагались два развала керамики, представленные остатками днищ двух сосудов.

– Сүйектен жасалган
жебе ұшы
Костяной наконечник стрелы

Могильная яма № 2 ориентирована по линии северо-запад – юго-восток. Размер могильной ямы 3,5*2 м. В заполнении могильной ямы на разном уровне встречены единичные фрагменты керамического сосуда. Высота сосуда 14 см, диаметр венчика 9,5 см, диаметр дна 9 см. Венчик слегка отогнут наружу, по верхнему срезу имеется небольшой наклон на внешнюю сторону. Лепка ручная, грубая, тесто с большим количеством примесей. Обжиг неравномерный – от черного до серого.

На глубине 1,5 м в юго-восточной части ямы зафиксирован подбой, имеющий размеры 1,3*0,7 метр и сводчатый потолок. На глубине 3 м был четко зафиксирован пол могильной ямы. На глубине 3 метр в центральной части могильного пятна обнаружена лежащая горизонтально лучевая кость человека. По всему периметру дна могильной ямы фиксировались отдельные кости скелета человека.

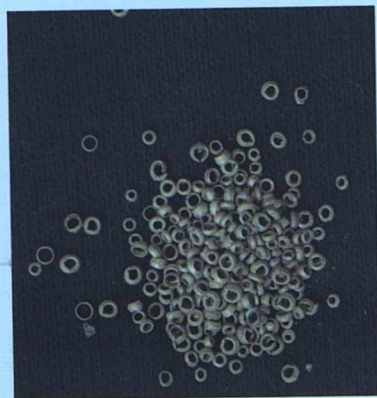
Вся северная часть пола могильной ямы была «усыпана» мелкими золотыми колечками диаметром не более 0,33 мм. Всего было зафиксировано более 200 таких изделий. В северо-восточной стороне могильной ямы, на полу обнаружен один костяной, втульчатый пулевидный наконечник стрелы и обломок сливного носика керамического сосуда. На основании выявленных археологических находок это место захоронения датируется ранними сакскими временами, т. е. VII-VI вв. до н. э. (Хабдулина, 1994).

Археологические и научно-исследовательские работы на могильнике Баубек батыра в 2021 году

В текущем году на могильнике Баубек батыр продолжены научно-исследовательские работы. Особенностью этих исследований стало проведение комплексных работ с использованием междисциплинарных методов исследования. В том числе широко использовались методы геофизических исследований курганов, созданы цифровые модели рельефа могильника и 3Д модели памятников, проведены антропологическая экспертиза и радиоуглеродное датирование и т.д.

Геофизические исследования.

В настоящее время в Казахстане активно развивается изучение археологических памятников до раскопок геофизическим методом. В этом направлении реализовано несколько крупных международных проектов (Онгарулы, Пен, Нам, Каирмагамбетов, Ким, Нускабай, Кызырханов, 2020; Воякин, Сорокин, 2020; Омаров, Бесетаев, Кариев, Сагындыкова, 2020).

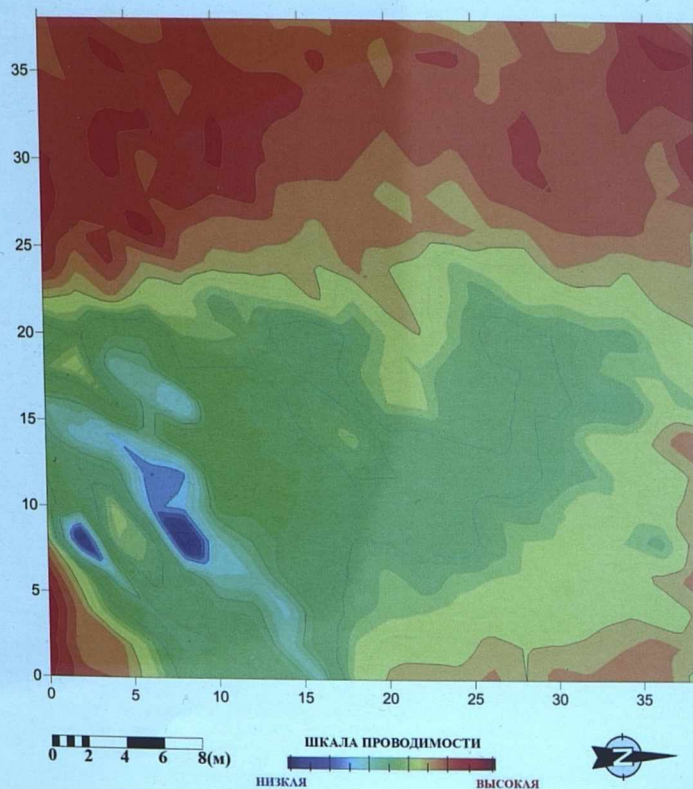

Алтын эшекейлер
Золотые украшения

В Акмолинской области до настоящего времени геофизические исследования проводились на ряде объектов. Среди них средневековый мавзолей Жанибек-Шалкар в Коргалжынском районе, поселение Кызылжар, датируемое энеолитом на территории города Кокшетау. В 2021 году такие работы были выполнены на курганах №3 и №7 могильника Баубек батыр.

Полевые геофизические исследования осуществлялись аппаратом электромагнитного профилирования (АЭМП-14). Аппаратура реализует метод электромагнитного индукционного частотного зондирования и представляет собой трехкатушечный зонд. Генераторный контур излучает электромагнитное поле на 14 частотах в диапазоне 2,5 - 250 кГц. Аппаратура является автономным устройством с внутренним аккумулятором и постоянным запоминающим устройством.

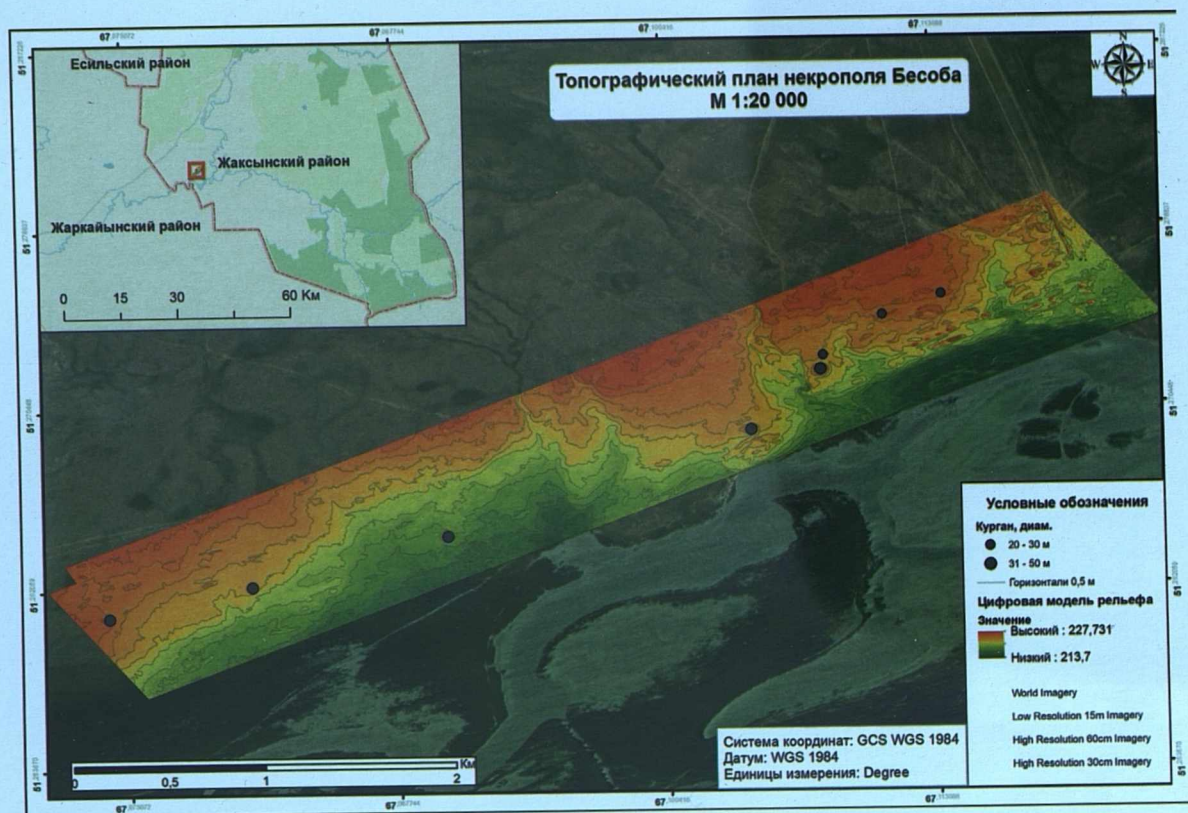
Геофизическое сканирование кургана №7 могильника Баубек батыр выполнено по направлению с севера на юг. Расстояние между пи-

Геофизикалық сканерлеу
нәтижелері
Результаты геофизических
сканирований

кетами сканирования 2,5 метра, расстояние между профилями также равно 2,5 метра. Обработано 17 профилей и 289 данных пикета на 14 частотах.

По результатам геофизического сканирования на частоте №14 (глубина 1 метр) четко прослеживаются наземные сооружения памятника. В южной части территории сканирования зафиксирована горизонтально расположенная полоса. Это может быть влияние антропогенных факторов. Результаты сканирования на частоте №13-12 аналогичны результатам сканирования на частоте №14, только на частоте №11 (глубина 4 метра) область сканирования становится более однородной. Сканирование между частотами №10 и №7 повторяет друг друга, хотя и присутствуют незначительные изменения. Поэтому рабочий диапазон поисков геофизического сканирования в этом кургане можно назвать интервалом частот №14 и №8.

Ранжирование данных в результате сканирования позволило выявить ряд аномалий на территории памятника, включая общую площадь сканирования и разрез. Судя по этим аномалиям, предполагалось, что на памятнике может быть несколько захоронений. Однако эти аномалии могут быть и следами грабителей более позднего времени.

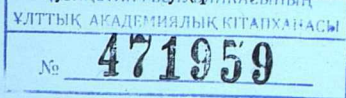
Работа по созданию цифровой карты могильника Баубек батыр.

Часть исследований, проведенных до раскопок могильника Баубек батыр, была связана с созданием цифровой модели рельефа территории могильника. Для выполнения этих работ требовалось аэросъемка средствами БПЛА (беспилотного летательного аппарата). Для этой цели использовался DJI Phantom 4 RTK, устройство для высокоточной съемки, обработки картографических данных. Благодаря модулю RTK (real time kinematic) данный аппарат может принимать данные с точностью до 1 см.

Работа по созданию топографических карт на основе аэрофото-съемки состояла из нескольких этапов: подготовительные работы, полевые работы, работы по компьютерной обработке. В ходе подготовительного этапа были выполнены работы по обработке картографических данных территории, на которой производится аэрофото-съемка, изучение физико-географических особенностей, создание съемочной территории и установление необходимых опорных и проверочных точек. При полевой исследовательской части были выполнены работы по установлению съемочных оборудований на территории могильника и управлению БПЛА и т.д. В свою очередь, полученные фотографии были обработаны в специальной программе и интегрированы на карту.

Съемка могильника Баубек батыр охватила 434 гектара. Съемочная площадь соответствовала планиграфии могильника, т.е. велась с северо-востока на юго-запад. БПЛА произвел аэросъемку по 8 положениям, установленным в соответствии с предварительной траекторией полета. Отправная точка съемки была обозначена в юго-западном углу. Аэросъемка велась на высоте 450 метров, в общей сложности за 50 минут было сделано 366 фото, использовано 4 батареи.

В ходе обработки полевых данных были разработаны ортофото-план могильника Баубек батыр и цифровая модель рельефа, а также разработана топографическая карта с интеграцией в географическую информационную систему (фото, топлан).

Археологические раскопки.

В полевом сезоне 2021 года проведены археологические раскопки на 3 объектах могильника Баубек батыр (курганы №2, №5 и №7). В свою очередь, они располагались в разных частях могильника: курган №2 – в северо-восточной части могильника, Курган №5 – в центральной части могильника, Курган №7 – в юго-западной части могильника.

Кургана №2 имеет диаметр 18 м, высота 0,7 метра. Насыпь кургана земляная, в центральной части видны остатки каменного панциря. Вокруг кургана находился ров шириной около 2 метров. В центре рва встречаются небольшие ямы.

Раскопки осуществлялись путем снятия центральной части насыпи кургана по направлению восток-запад. В профиле кургана в нижней ее части зафиксирован светло-желтый грунт (могильный выкид) гад могильной ямой, опоясанный камнями. Однако эти камни, как выяснилось позже, могут быть следствием грабительского лаза.

Далее раскопки велись на глубину до 1,1 метра. В центральной части кургана была обнаружена могильная яма. Верхняя часть заполнена камнями. Размеры 3*2 м. В ходе дальнейших раскопок могильная яма была углублена до 1,3 метра, а площадь могильной ямы сужена до 1,8*1 м. Могильная яма ориентирована по направлению север-юг. В нижнем слою южной оконечности фиксировались отдельные кости скелета человека (нижняя челюсть, длинная трубчатая кость). Других находок не найдено.

№5 оба

Курган №5

Курган №5, как уже упоминалось выше, расположен в центральной части могильника и отличается своими размерами. Общий диаметр кургана составляет 50 метров, а высота 2,8 метра. В центральной части кургана установлен триангуляционный знак. В 20 метрах от кургана находится казахский зират. Насыпь кургана ровная, с небольшим количеством камней. Восточная сторона кургана более пологая. Вокруг имеются несколько котловин. Скорее всего эти котловины появились в результате воздвижения казахских зиратов.

Раскопки проводились в двух направлениях: с запада на восток и с севера на юг. Под дерновым слоем находилась крепида шириной 1,4 метра, внутренняя часть которой образована из ряда плоских камней, средняя и наружная части выложены из мелких камней. Верхняя часть насыпи кургана имеет каменный панцирь, расположенный от центральной части кургана до крепиды.

В разрезе кургана в центральной части отчетливо видны следы грабителей, которые пересекают «естественный» слой между верхним и нижним уровнями земляной насыпи. Яма, оставшаяся от грабителей, вероятно, существовала до установки триангуляционного знака в 1960-х годах. В ходе установки триангуляционного знака яма была закопана.

При раскопках центральной части кургана на глубине 2,8 метра были определены границы могильной ямы, верхняя часть которой заполнена камнями среднего размера. Овальная яма направлена по линии северо-восток – юго-запад. Размеры 3,3*2,7 метра. Однако на

*№5 оба. Қазба барысы
Курган №5. Ход раскопа*

№5 оба. Қабір шұңқыры
Курган №5. Могильная яма

глубине 1,2 метра границы могильной ямы меняются. Юго-западная сторона могильной ямы сужается до 1 метра. В результате этого в нижнем слое изменяется направление ямы. То есть основное направление могильной ямы северо-запад – юго-восток. Раскопки могильной ямы были продолжены до глубины до 3 метров. Однако никаких археологических находок выявлено не было.

Диаметр кургана №7, расположенного на юго-западе могильника, составляет 35 метров, высота 1 метр. Насыпь кургана земляная, сверху выложена камнями. На фотографиях, сделанных с воздуха, видно, что в центральной части кургана количество камней меньше.

№7 оба.
Оңтүстік-шығыс сектор
Курган №7.
Юго-восточный сектор

Раскопки начались со вскрытия северо-восточного сектора кургана. После снятия дернового слоя была вскрыта крепида кургана. Был заложен раскоп в направлении восток-запад шириной 2,7 метра. Также был проведен дополнительный разрез, направленный с юга на север, размером 0,6 метра. Все раскопы были доведены до центральной части кургана.

До раскопа на поверхности кургана было заметно скопление камней, компактно расположенных в центральной части кургана. Однако в ходе раскопок выяснилось, что эти камни не были уложены с какой-либо целью.

№7 оба. Қима
Курган №7. Разрез

Есіл өзені
Река Есиль

ЖӘНІБЕК-ШАЛҚАР КЕСЕНЕСІ

*Кесененің 2020 жылғы қазбаға
дейінгі көрінісі*

*Вид на мавзолей до раскопок
в 2020 году*

Кесене Қорғалжың ауылынан шығысқа қарай 20 км жерде Теңіз-Қорғалжың ойпатындағы Жәнібек-Шалқар деп аталатын көлдің оңтүстік жағалауына жақын қырдың үстінде орналасқан. Ескерткіш 2009 жылы кездейсоқ табылып, зерттеу жүргізіле бастаған. Кесененің қираған қалдығы егістік алқабының ортасында, жер бетінен білінер-білінбес, шағын топырақ үйіндісі ретінде ғана сақталған. Айнала-сында қыш кірпіштің сынықтары шашылған.

Кесене тарихына қатысты деректер мен зерттеулер

Тікелей ескерткіш атауына қатысты жазба деректер кездеспейді. Тек осы өңірдегі архитектуралық ерекшелігі жағынан ұқсас ескерткіштер туралы жанама мәліметтерді Қорғалжың өңірінде болған саяхатшылар мен ғалымдардың жазбаларынан көруге болады.

1816 жылы осы өңірде болған инженер И.П. Шангин Нұра, Жақсы және Жаманкөң өзендері алқаптарында орналасқан бірнеше архитектуралық ескерткіштердің сипаттамасын жасаған. Ол өз естелігінде былай дейді: «... 4 тамыз күні таңертең экспедиция Нұра өзені ағып өтетін екі көлді жағалап, екіншісінің қасына келгенде тынығу үшін аялдады. Ал, түскі сағат үште аумағы 10 верст жерді алып жатқан үшінші көл кездесті. Оның маңында ежелгі қаланың қираған орны (*Г. Набоковтың жазбасы бойынша Ботагай*) жатыр. Тағы 15 верст жүргеннен соң экспедиция қону үшін Нұраның көк шалғынды жағалауына ежелгі ғибадатхананың қираған орнына жақын жерге тоқтады. Ол кірпіштен салынған екен. Ішінде бағаналары бар. Ішкі қабырғалары әк алебастрмен тегіс етіп сыланған. Қабырғаларының берік болуы және өзара қиюластыру үшін төртбұрышты қарағай бөренелермен үстінен күйдірілен тақтайларды көлденең қойып, қамыспен жапқан. Ғибадатханаға жақын маңда осыған ұқсас орындар байқалды, ал одан әрі шығыс және батыс жақта көптеген қираған ғимараттардың орындары көрінеді. Олардың кейбірінің ұзындығы 300 сажынға дейін жетіп, алыстан қарағанда әк таулар секілді көрінеді» (*Шангин, 1820: 11*). Мұндағы Бытғай кесенесінен 15 верст жерде орналасқан ғибадатхана орны Жәнібек-Шалқар кесенесінің тұрған жеріне сәйкес келеді. Себебі көрсетілген ара қашықтықтың да дәл келетіндігі және экспедиция маршрутының да Нұра өзенінің сол жағалауымен жүргендігін ескеретін болсақ ескерткіш орнының осы болуы әбден мүмкін. Қазіргі таңда ескерткіштің айналасы толығымен өңделіп егістік алаңына айналған. Сондықтан жоғарыдағы деректе айтылып отырған құрлыс нысандары мен «әк таулар» тегістеліп, жойылып кеткен болса керек.

Осы өңірдегі архитектуралық ескерткіштерге қатысты қысқаша анықтамаларды Ш. Уәлихановтың еңбегерінен де кездестіруге болады. Ғалым өз жазбаларында далалық аймақтардағы кесенелерді сипаттай отырып, олардың орналасу жағдайына, құрлысына, сыртқы өрнектеріне ерекше көңіл аударады. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ молалар әрқашанда биік жерлерге, керуен немесе көш жолдарына, өзен, көлдердің маңына салынады. Бұл өтіп бара жатқан жо-

лаушының аруаққа арнап арнайы дұға қылу мақсатында жасалады. Қабір үстіне салынған көне ескерткіштер үлкен формада, әр түрлі үлгідегі материалды қолдана отырып, әсем күмбездерді және ою-өрнекті безендірулерлеріне қарай бір-бірінен ерекшеленеді. Өтіп бара жатқан саяхатшы бұл ғимараттарды білімді халықтың шығармасы екендігін өз жазбаларына түртіп қояды.

«Ежелгі молалардың қарапайымдылығы мен салыну шеберлігіне қарап, екі деңгейге бөлуге болады: халық молалары (топырақты үю арқылы салынған) және ақсүйектер моласы» (Валиханов, 1984: 193).

Бұл өңірдегі далалық сәулет ескерткіштерін ғылыми тұрғыдан зерттеу 1946 жылдардан бастау алады. Сол жылы белгілі ғалым Ә.Х. Марғұлан жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастайды. Экспедиция жұмысының қорытындыларына сүйетентін болсақ, далалық аймақтарда сәулет ескерткіштері көпшілік жағдайда бір-бірінен 15-20 шақырым аралықта орналасады. Ескерткіштер керуен жолдарының бағытын, орта ғасырлық тұрғын-жайлар мен қалалардың орнын көрсетеді. Қазақстанның далалық аймағының ең ертедегі кесенелері XIII ғасырға жатады. Жекелеген ескерткіштер бойынша Орталық Қазақстандағы ғибадат ету мемориалды ғимараттарының құрылысы XI-XII ғасырларға жатуы да ықтимал (Марғұлан және басқалары, 1966: 26).

Осындай қыш кірпіштен тұрғылызған сәулетті ескерткіштердің бірі Жәнібек-Шалқар кесенесі. Кесенені 2009 жылы қыркүйек айында жергілікті тұрғындадың көрсетуі арқылы ғалымдар тауып, зерттеу жұмыстарын жүргізген. Осы жылы белгілі археолог М. Хабдулинаның жетекшілігімен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Есіл археологиялық экспедициясының мамандары кесене аумағында қазба жұмыстарын бастайды.

2010 жылы жазғы маусымда кесене құрлысын толығымен ашып, архитектуралық ерекшеліктері бойынша салыстырмалы зерттеу қорытындыларын жариялаған. Қазба барысында көлемі 12,2*7,5 м болатын кесененің орны мен оның сыртын қоршап тұрған көлемі 14,5*14,0 м құрлыс қалдықтары ашылған. Кесене құрлысы күйдірілген қыш кірпіштерден қаланған. Кесененің алдыңғы қасбеті өсімдік тектес өрнектермен және көкшіл, жасыл түстті сырлы қыш қаптамалармен көркемделген. Сонымен қатар кесене аумағында бес жерлеу орнының іздері анықталған. Зерттеу нәтижелері бойынша кесене құрлысының ерекшеліктеріне қарай отырып 15 ғасырда салынғандығы, бәлкім Қазақ хандығының негізін салған Жәнібек сұлтанға ар-

налып тұрғызылғандығы туралы болжамдар айтылған (Хабдулина және басқалары 2011: 11).

Кесене аумағында 2020 жылы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстар

2020 жылы ескерткіш аумағындағы зерттеулер жалғастырылып, геоақпараттық, геофизикалық, археологиялық және зерханалық бағыттарда жұмыстар жасалды.

Алдымен кесене аумағында картографиялық жұмыстар жүргізілді. ҰҰА (DJI Mavic 2 Pro) көмегімен 150-200 м биіктіктен және 100 га аумақтың әуеден фототүсірілімдері алынды. Фото материалдар фотogramметриялық бағдарламада өңделіп, 1:10000 нан 1:500 ге дейінгі масштабтағы ортофотожоспары және топографиялық картасы, жер бедерінің цифрлық моделі, 3D кескіндемелер жасалды.

Сонымен қоса геомагниттік сканерлеу жұмыстары жасалып, қосымша құрылыс қалдықтары мен жерлеу орындарының бар-жоғы анықталды. Сканерлеу жұмыстары шығыс-батыс бағыты бойынша, пикеттердің (белгілерді бақылау нүктелері) арақашықтығы 1 м, кескіндердің арасындағы қашықтық та 1 м жиілікпен жүргізілді. Барлығы 14 жиілікте 15 кескіндеме және 285 пикет өңделді. Нәтижесінде кесененің ішінде ешқандай жерлеу орыны және қосымша құрлыстар

*Геомагниттік сканерлеу
жұмыстары*

Геомагнитное сканирование

анықталмады. Тек кесененің сыртындағы қоршау мен кесене арасындағы бос кеңістіктердегі жерлеу орындарының іздері байқалды.

Археологиялық қазба барысында кесене аумағында орналасқан бес жерлеу орны толығымен қазылды. Жерлеу орындары қазылу ретіне қарай шартты түрде «Р» деген әрптермен белгіленді. Барлық адамның бастары солтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Р1 деп белгіленген жерлеу орны кесене құлағаннан кейін үстіне жерленген және Р5 кесене қоршауының сыртында орналасқан. Бұл екі жерлеу кейінгі

*Кесене құрлысы қалдықтарының
толық ашылған көрінісі*

*Полное раскрытие останков
мавзолея*

уақыттарда жерленгендігі байқалады. Қалған төрт жерлеу орнының кесене құрлысымен тікелей байланысы бар деп есептеуге болады.

Р3 деп белгіленген жерлеу орнында екі адам қатар жерленген. Екі адамның бас сүйектерінің қасынан және ішінен 13 күміс монета талылды. Ол монеталар бойынша нумизмат П. Петровтың көмегімен зерттеу жасалды. Монеталарды басып, айналымға жіберген теңге сарайлары (Сарай ал-Махруса, Гулистан, Сарай, Сарай ал-Джадида, Азак) анықталды. Монеталар мерзімі бойынша 14 ғасырда соғылған.

Жерлеу орындарынан алынған 6 адамның сүйектері бойынша антропологиялық сипаттамалары жасалып, жынысы, биологиялық жасы анықталды. Сонымен қатар өмір сүрген абсолюттік мерзімін анықтау мақстында Ұлыбританияның Белфаст қаласындағы «Chrono-14» зертханасында радиакербондық талдаулар жүргізілді (кесте 1). Нәтижесінде төрт адамдікі 14 ғасырға және екі адамның талдау қорытындылары 19 ғасырға тиесілі екендігі белгілі болды (Отчет, 2020).

Жерлеу орындары	Өлшемдері: ұзындығы-ені-тереңдігі (см)	Антропологиялық талдаулар		Радиакрбондық мерзімдеу нәтижелері	
		жынысы	биологиялық жасы	жасы	болуы мүмкін ауытқулар
P1 (№1)	180-60-40	әйел	35,1	94	+/- 31
P2 (№2)	190-60-120	еркек	33,3	540	+/- 29
P3-1 (№3)	190-110-190	еркек	14-15	607	+/- 28
P3-2 (№3)		әйел	33,8	522	+/- 29
P4 (№4)	190-75-115	еркек	56,5	641	+/- 29
P5 (№5)	180-65-85	әйел	37,8	134	+/- 37

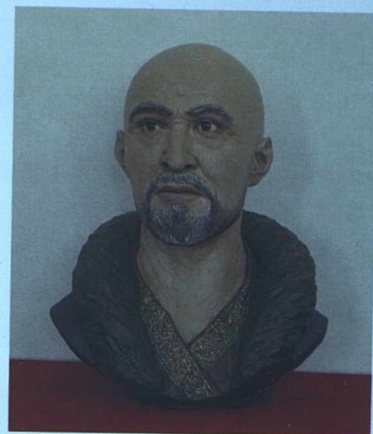
Зертханалық талдау нәтижелері

Жәнібек-Шалқар кесенесінде соңғы жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде ескерткіштің мәдени-тарихи сипатын айқындайтын мәліметтер алынды. 2009-2010 жылдары жасалған зерттеу қорытындыларына байланысты жаңа толықтырулар жасалды.

Кесененің еңселі сәулеті мен бай декорына қарап, оның XV ғасырдағы көшпелі элита өкілдеріне арналып салынғандығын болжауға мүмкіндік бар. Сонымен қатар кесене аумағындағы жерлеу орындарынан табылған адамның сүйек қалдықтары бойынша антропологиялық сипаттамалары мен тарихи жастары анықталды.

Кесенеде жерленген адамдардың қандайда бір тарихи тұрлағалармен тікелей байланысы бар екендігін анықау үшін болашақта кешенді түрдегі зерттеу жүргізуді қажет етеді. Мәселен Қазақ хандығының билеушілеріне қатысты тарихи деректер мен топонимдік атаулар бойынша арнайы ізденіс жасаудың маңызы жоғары. Сондай-ақ кешенді түрдегі генетикалық зерттеулер жүргізе отырып, кесене аумағында жерленген адамдардың туыстық қатынасын анықтау арқылы тың жаңалықтарға қол жеткізуге болады деп пайымдаймыз.

Жәнібек-Шалқар кесенесінде жасалған зерттеу нәтижелері Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеу мәселесіне өзіндік үлес қосатын маңызды тарихи нысандардың бірі ретінде ғылыми айналымға енетін болады деп сенім білдіреміз.

*Антропологиялық
реконструкция
Антропологическая
реконструкция*

50°40'0"С

50°35'0"С

50°30'0"С

70°5'0"В

70°10'0"В

70°15'0"В

с. Абай

Мавзолей
Бытыгай

с. Коргалжын

р. Нура

оз. Жаныбекшиалкар

солончак Байтогай

Мавзолей
Жанибек-Шалкар

Атакасты

оз. Кытыбай

оз. Кызыл-Коргалжын

оз. Коргалжын

Условные обозначения

Место расположения памятника

грунтовые дороги

дороги проселочные

дороги районного значения

дороги областного значения

солончак

Цифровая модель рельефа

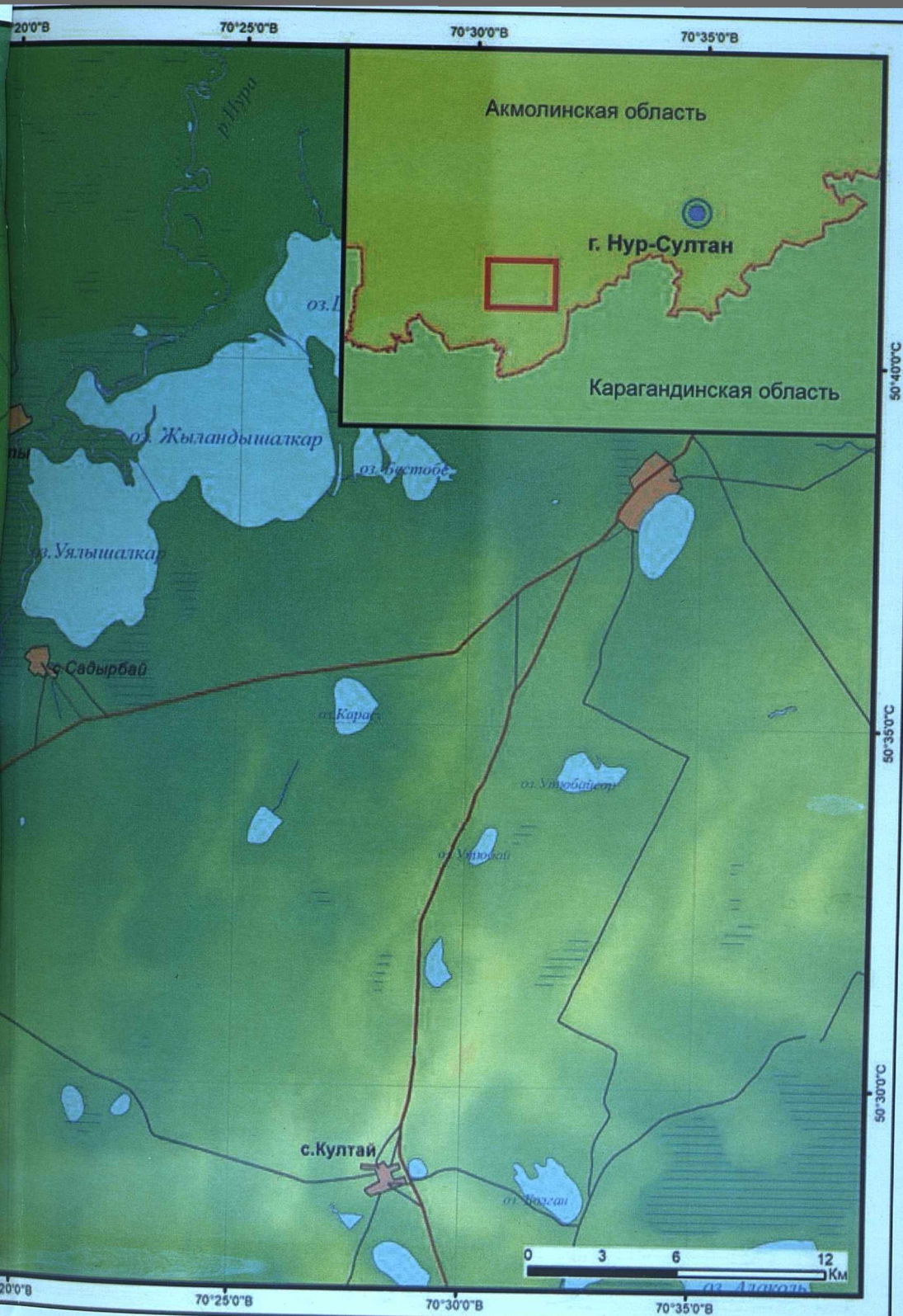
Высокий : 483

Низкий : 312

70°5'0"В

70°10'0"В

70°15'0"В

МАВЗОЛЕЙ ЖАНИБЕК-ШАЛКАР

Мавзолей расположен в 20 км восточнее села Коргалжын на высоком коренном берегу озера Жанибек Шалкар в Тениз-Коргалжынской впадине. Памятник был обнаружен случайно в 2009 году, после чего начались исследования. Руины мавзолея частично сохранились посреди поля в виде небольшой, еле заметной земляной насыпи, вокруг которой были разбросаны обломки обожженного кирпича.

*Кесене құрылысы
Постройки мавзолея*

Материалы и исследования о мавзолее

Письменных данных, напрямую связанных с названием памятника, не имеются. Вместе с тем, встречаются косвенные сведения о схожих памятниках архитектуры данного региона в трудах путешественников и ученых, побывавших в Коргалжынском районе.

Так, в 1816 году инженер И.П. Шангин описал несколько архитектурных памятников, расположенных в долинах рек Нура, Жаксы Кон и Жаман Кон. В своих дневниковых записках он пишет: «... 4 августа по утру экспедиция продолжала путь подле двух озер, через которые протекает река Нура, и остановилась при втором из них для роздыха; в три часа по по- 80 лудни встречено было третье озеро, имеющее до 10 верст в окружности, и при нем развалины древнего города (*Ботагай по замечанию Г. Набокова*), простирающиеся к Нуре. В 15 верстах остановилась экспедиция для ночлега на луговом берегу Нуры близ развалин древнего храма, признанного храмом. Оно построено из кирпича; внутри его находятся столпы, покрытые алебастровою штукатуркой, равно как и стены, имеющие вместо связей четвероугольные сосновые брусья, в два вершка в поперечнике, для большей прочности, обожженные и покрытые камышом. Близ сего храма приметны следы другого подобного, а далее в восточную и западную стороны находится множество развалившихся зданий, из коих некоторых основание составляет до 300 сажень в длину, и в совокупности издали представляются они известковыми горами» (*Шангин, 1820: 11*). Место вышеупомянутого храма, расположенного в 15 верстах от мавзолея Бытыгая, соответствует местонахождению мавзолея Жанибек-Шалкар. Если учесть, что маршрут экспедиции пролегает по левому берегу реки Нура и совпадает с указанным расстоянием, то не исключено, что это и есть месторасположение памятника. Однако, в силу того, что в настоящее время территория вокруг памятника полностью распахана, найти следы вышеупомянутых объектов строительства и «известковых гор» кажется невозможным.

Краткие сведения, касающиеся архитектурных памятников данного региона встречаются в трудах Ш. Валиханова, который обращает особое внимание на расположение, устройство и внешние стены мавзолеев. Согласно данным ученого, могилы всегда устраиваются на возвышенных местах, караванных или кочевых дорогах и около речки или озера. Это делается с целью, чтобы проезжий мог прочесть над прахом особенную молитву (бата-благословение). Древние надгробные памятники отличаются большим разнообразием форм, лучшей отделкой, материалом, употреблением прочных сводов и дополнительными

украшениями резьбой. Путешественник, проходя мимо, замечает в своих записках, что эти здания суть произведения народа не дикого, а образованного.

«Первоначально следует заметить, что древние могилы по простоте и искусству в строении должно разделить на два разряда: на народные могилы (насыпи) и на могилы почетных (палаты)» (Валиханов, 1984: 193).

Научное изучение памятников степной архитектуры в этом регионе берет свое начало с Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством известного ученого А.Х. Маргулана в 1946 году. Исходя из итогов работы экспедиции, памятники архитектуры в степных зонах, в большинстве случаев, располагаются на расстоянии 15-20 километров друг от друга. Вместе с тем, они указывают направление караванных путей, места расположения средневековых поселений и городов. Самые ранние мавзолеи степной зоны Казахстана относятся к XIII веку. Строительство культовых мемориальных сооружений в Центральном Казахстане по отдельным памятникам может относиться к XI-XII векам (Маргулан және басқалары, 1966: 26).

Одним из таких архитектурных памятников, построенных из обожженного кирпича, является мавзолей Жанибек-Шалкар. Памятник был обнаружен осенью 2009 года учеными по указаниям местных жителей. Начиная с этого года специалисты Ишимской археологической экспедиции Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева под руководством известного археолога М. Хабдулиной приступили к раскопкам на территории мавзолея.

Научно-исследовательские работы, проведенные на территории мавзолея в 2020 году

В 2020 году были продолжены исследования на территории памятника, проведены работы в геоинформационном, геофизическом, археологическом и лабораторном направлениях.

Сначала на территории мавзолея проводились картографические работы. С помощью БПЛА (DJI Mavic 2 Pro) были получены фотоснимки с высоты 150-200 м на площади 100 га. Затем фотоматериалы обрабатывались в фотограмметрической программе, с помощью которой были созданы ортофотоплан и топографическая карта масштабом от 1:10000 до 1:500, цифровая модель рельефа, 3D изображения.

Также было проведено геомагнитное сканирование, установлено наличие дополнительных строительных участков и захоронений. Сканирование проводилось по оси восток-запад, расстояние между

*Жерлеу орындарын қазу барысы
Процесс раскопок могильных ям*

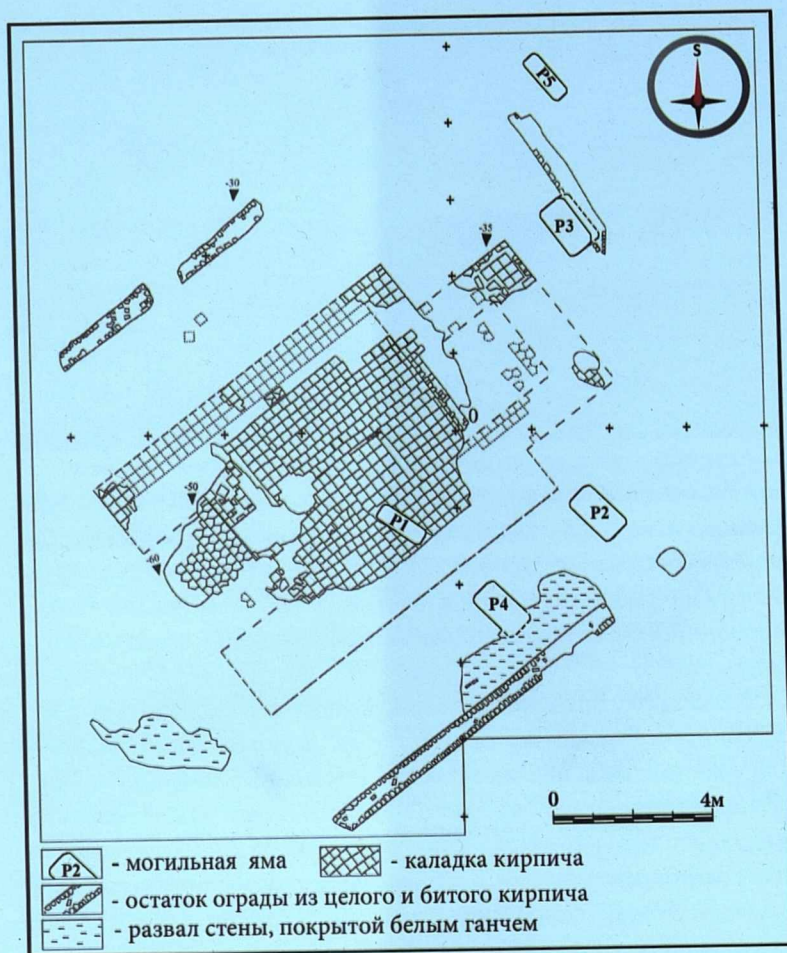
пикетами (контрольные точки фиксации) 1 м, расстояние между профилями также 1 м. В общей сложности отработано 15 профилей и 285 пикетов на 14 частотах. В результате внутри мавзолея не было обнаружено никаких захоронений и дополнительных сооружений. Следы захоронений были заметны лишь на площади между ограждением и мавзолеем.

В ходе археологических раскопок полностью раскопаны пять захоронений, расположенные на территории мавзолея. Места захоронений в порядке раскопок обозначались условными буквами «Р». Ориентация поргребенных внутри могильной ямы (головой) направлены на северо-восток. Место захоронения, обозначенное как Р1, сделано уже после разрушения мавзолея, а захоронение Р5 расположено за оградой мавзолея. Эти два захоронения относятся к более позднему периоду. Что касается остальных четырех, то они имеют прямую связь со временем строительства мавзолея.

В месте захоронения, обозначенном как Р3, были похоронены двое человек, рядом с черепами которых были обнаружены 13 серебряных монет. Исследование по ним проводил нумизмат П. Петров. Так, были определены монетные дворы (Сарай ал-Махруса, Гулистан, Сарай, Сарай ал-Джадида, Азак), которые производили и пускали монеты в обращение. Время чеканки монет датируется 14 веком.

Наряду с этим, разработаны антропологические характеристики по останкам 6 человек, изъятым из захоронений, определен пол, биологический возраст. Также были проведены радикарбоновые анализы в лаборатории «Chrono-14» в Белфасте, Великобритания, с целью определения абсолютных дат (таблица 1). В результате анализа выяс-

Кесене жобасы
План мавзолея

*Қазбадан табылған күміс
тиындар*
*Серебряные монеты, найденные
при раскопках*

Могильные ямы	Размеры: длина-ширина-глубина (см)	Антропологический анализ		Результаты радиоуглеродных дат	
		пол	Биологический возраст	возраст	возможные колебания
P1 (№1)	180-60-40	жен.	35,1	94	+/- 31
P2 (№2)	190-60-120	муж.	33,3	540	+/- 29
P3-1 (№3)	190-110-190	муж.	14-15	607	+/- 28
P3-2 (№3)		жен.	33,8	522	+/- 29
P4 (№4)	190-75-115	муж.	56,5	641	+/- 29
P5 (№5)	180-65-85	жен.	37,8	134	+/- 37

Результаты лабораторных исследований

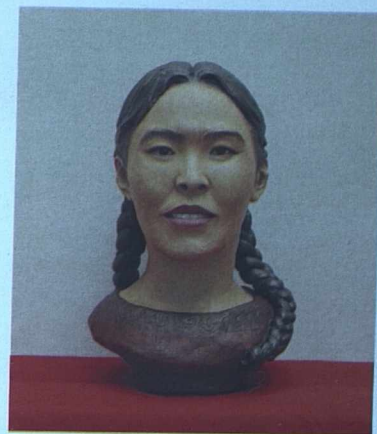
нилось, что четверо покойных жили в 14 веке, двое в 19 веке (*Отчет, 2020*).

В результате последних исследований на мавзолее Жанибек-Шалкар были получены новые материалы, определяющие культурно-исторический характер памятника. В связи с этим, были внесены дополнения к результатам исследования, проведенного в 2009-2010 годах.

На основе архитектуры и богатого декора мавзолея, можно предположить, что он был построен для представителей кочевой элиты XV века. В ходе работ также были определены антропологические характеристики и исторический возраст погребенных по костным останкам, найденным в захоронениях на территории мавзолея.

Для того, чтобы определить имеют ли захоронения в мавзолее непосредственную связь с какими-либо историческими личностями, необходимы дальнейшие комплексные исследования. Например, в отношении правителей Казахского ханства большую значимость имеют отдельные проектные исследования исторических источников и топонимических названий. Между тем, проведение комплексных генетических исследований по определению родственных связей между захороненными на территории мавзолея людьми способствует новым открытиям.

Результаты исследования, проведенного на мавзолее Жанибек-Шалкар, должны войти в научный оборот как один из важнейших исторических объектов и внести вклад в изучение средневековой истории Казахстана.

*Антропологическая
реконструкция
Антропологическая
реконструкция*

Бытыгай кесенесі
Мавзолей Бытыгай

БЫТЫҒАЙ КЕШЕНІ

Бытығай туралы аңыз

«Ертеде қолы шебер ұста әрі құрылысшы, алып Бытығай есімді адам ғұмыр кешіпті. Тұрмысы жұпыны, кедей болғандықтан, өзінің қолөнеріа рқылы пайда тауып, күнелтіпті. Ол екі қолтығына екі бөрене қыстырып алып, Нұра өзенінен аттап өте береді екен.

Осы өңірдің ханы көзі тірісінде өзіне кесене салуды ұйғарып, бұл іске ұста Бытығайды шақырады.

Бытығай құрылысқа кірісіп кетеді де, көп ұзамай Нұра өзенінің жағасында керемет, әсем өрнектелген кесене бой көтереді. Кесененің үлкендігі сонша көлеңкесі Нұра өзеніне дейін жеткен екен. Хан шеберлігі үшін ұстаның ісіне тәнті болады.

Ал Бытығай сол арадан көпір сала бастайды, қазір де ол Бытығай өткелі деп аталады. Көпірді салу кезінде бөрене ұстаның үстіне құлап, ол дүние салады.

Хан қайғырып, халықты жинап: «Бытығай тамаша адам және керемет ұста еді. Маған арнап салынған кесенеге оның өзін жерлеуді ұйғардым. Есімі халықтың жадында мәңгі қалсын», – дейді.

Біздерге ұста Бытығай туралы естелік Бытығай тамы, Бытығай өткелі, Бытығай соры деген атаулармен жетсе, ал ханның есімі ешкімнің де есінде қалмаған». Аңыз Қорғалжың ауылының тұрғыны Ермек Нұрпейсовтің аузынан жазып алынған (*Семби, 1975: 11*).

Бытығай кесенесі жайлы деректер

Есіл-Нұра аңғарындағы ғұрыптық-мемориалдық ескерткіштерінің бірі Қорғалжын ауылына жақын орналасқан белгілі Бытағай кешені. Ескерткіш туралы алғашқы жазба мәліметтер XVIII ғасырдың ортасынан бастап кездеседі. П.И. Рычков Орынбор экспедициясының

кеңсе қызметінде жүріп, зерттеушілердің жазбаларына сүйене отырып аталған ескерткіш жайлы: «Татағай, Қорғалжын көліне құятын Нұра өзені бойындағы Қырғыз-Қайсақ Орта Ордасындағы ұлы қала қалдықтары, сол өзен сағасынан отыз верст қашықтықта. Сыртқы сипаттамалары бойынша бұл қала он верст көлемінде болған және мұнда қамал тәріздес төртбұрышты құрлыстар көрініп тұр, олар үш сажен аумаққа дейін таралған. Бұл жерде бір мешіт бар және де құлап қалған тас қамалдар өте көп. Қырғыздар мұнда ертеректе Ноғайлар тұрды деп айтады» деген ақпарат берген (*Рычков, 1762: 259-263*).

1816 жылы осы өңірде болған инженер И.П. Шангин Нұра өзен бойымен жүргендігін және Г. Набоковтың сөзіне сілтеме жасай отырып, Ботағай деп аталатын қираған қаланың орнында болғандығын айтады (*Шангин, 1820: 11*).

Бытығай кесенесі туралы құнды мәлемтті жазып қалдырған адамының бірі әскери тапсырмамен Қорғалжын өңірінде болған А. Шахметов болды. 1831 жылы Бытығай кесенесінде болып, жобасын сызып, архитектуралық ерекшеліктерін сипаттаған (*Сембин, 1974: 7*).

Әскери мақсатағы қызмет бабымен өңірде болған Н.И. Красовский 1868 жылы жарыққа шығарған «Область сибирских киргизов» атты еңбегінде Бытығай кесенесінің толық сақталғандығын және кесене мен құрлысына пайдаланылған кірпіштердің өлшемдері туралы мәліметтерді келтірген (*Красовский, 1868: 254-264*).

Ескерткішке қатысты қысқаша анықтамаларды Ш. Уәлихановтың еңбегінен де кездестіруге болады. Кеңгір алқабындағы кесенелерді сипаттай отырып, бұндай бірегей ескерткіштердің далалық аймақтарда қайталана бермейтіндігін, тек ұқсас кесенелердің бірі Нұра өзені бойындағы Бытығай кесенесі екендігін айтады (*Валиханов, 1984: 195*).

Ескерткіш аумағындағы ғылыми зерттеу жұмыстары 1947, 1949 жылдары Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Нұра өзенінің төменгі ағысында барлау жұмыстарын жүргізіп, кесене аумағаның топографиялық сипаттамаларын жасаған (*Марғулан және басқалары, 1966: 26*). Кесене аумағындағы археологиялық зерттеу 1974 жылы академик Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен жүргізілді. Нәтижесінде кесене құрылысының сақталған бөліктері толығымен тазаланып, көлемі 21x17,4 м келетін, табанына қыш кесек төселген кесененің қоршау аумағы аршылған. Зерттеу барысында кірпіштерінің көлемдері анықталып, өсімдік түріндегі өрнегі бар қаптама кірпіштер, геометриялық өрнегі бар тақталардың сынықтары және сұлтан таңбасы бар күйдірілген кірпіштің сынығы табылған. Сонымен қатар кесененің солтүстік жағынан қыш күйдіретін пештің орны ашылған (*Семби, 1975: 13-16*).

2000 жылы Бытығай кесенесінің іргесіндегі қосымша құрылыстарды анықтау мақсатында М. Елеуовтың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізіліп шаруашылық алаңы мен бірнеше жерлеу орындарының қалдығын анықтаған (Елеуов, 2000: 16).

2007 жылы архитектор М. Сембиннің жетекшілігімен кесене құрылысының орны қайтадан тазартылып, заманауи құрылыс материалдарымен толықтай қалпына келтірілген (Семби, 2015: 153).

2021 жылы «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экспедициясы Бытығай кесенесінің солтүстік-шығыс жағында орналасқан төбешікте қазба жұмыстаран жүргізіп, шауашылық мақсаттағы құрылыс қалдықтыры мен қыш құмарының, өрнектелген кірпіш сынықтарын тапқан. Алып тастай салу керек ау

Бытығай кешені аумағында 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары.

Ағымдағы жылыдың көктемгі маусымында Қорғалжың өңіріндегі ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін есепке алу және оңтайлы зерттеу нысанын анықтау мақсанда археологиялық барлау жұмысы жүргізілді. Барлау барысында Бытығай кесенесі маңындағы ортағасырлық жерлеу орындарының бірі таңдап алынып, қазба салу жоспарланды.

*2021 ж. қазба алаңы
Место раскопок в 2021 г.*

Осы жылдың жазғы маусымында Бытығай кесенесінен солтүстік-батысқа қарай 80 м жерде орналасқан көлемі шағын жерлеу орындарының бірінде қазба жүргізілді. Қазба салынған жерлеу орнының аумағы 10 м, биіктігі 0,7-0,8 м келетін шағын топырақ үйіндісі ретінде көрініс береді. Үйіндінің үсті мен айналасында күйдірілген қызыл кірпіштің сынықтары шашылған.

Қазба бастамас бұрын үйінді аумағының жер бедерінің цифрлы моделі, фото түсірілімдер жасалып, өлшемдері алынды. Дәстүрлі археологиялық зерттеу әдістеріне сүйене отырып, қазба нысанының тік кесіндісін анықтау үшін солтүстіктен оңтүстікке және шығыстан батысқа қарай бағытталған, ені 50 см болатын жал қалдыра отырып қазба салынды. Осылайша 4 секорға бөле отырып, қазбаның беткі шым қабаты тазартылды. Оның астындағы бос топырақ құландысын тазарту барысында 20-30 см тереңдіктен қызыл кірпіштен қаланған құрылыс қалдықтары ашыла бастады. Құрылыс қалдықтары толығымен тазартылып, жобасы мен кесіндісі сызылды. Ашылған құрылыс нысаны тік төртбұрыш түрінде тұрғызылған, көлемі 8,5*8 м келетін жерлеу орынының қоршауы екендігі анықталды. Құрылыстың жоғарғы бөліктері толығымен бұзылып, кірпіштерін алып кеткен.

*Қазба бырысы
Ход раскопок*

Құрлыстың төменгі жағындағы 1 (оңтүстік бөлігінде 2-3) қатар ғана кірпіш қаландылары сақталған. Қоршаудың анағұрлым жақсы сақталған оңтүстік-шығыс қабырғасындағы қалыңдығы 54-70 см. Ал қалған қабырғаларының нақты қалыңдығын анықтау мүмкін болмады. Құрлыс қабарғаларына пайдаланылған қыш кірпіштердің көлемдері 26*26*5-6 см және 26*13*6 см. Ешкандай өрнексіз тегіс етіп қалыпталған қыш кірпіштер сапалы қоспадан жасалып, біркелкі күйдірілген. Қоршаудың оңтүстік-батыс қабырғасының іргесіне қатар 40-50 см аралықта ақ керіш іспеттес жолақ түріндегі (6-8 см) құрлыс материалының қалдықтары байқалды. Бұл уақыт өте келе ағып кеткен қоршаудың сыртқы сылағы болуы мүмкін. Қоршауға кіретін есігі де осы оңтүстік-батыс қабырғаның орта тұсында болған. Алайда қабырға қатты бұзылып кеткендіктен есіктің нақты орнын анықтау да мүмкін емес.

Қоршаудың ортасында оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылған көлемі 3,4*2 м сопақшалау келген жерлеу шұңқырының орны ашылды. Жерлеу орнының бетіне табиғи жер деңгейінен 25-30 см биіктікте табиғи ақ керіш аралас топырақ үйіліп, оның сыртынан жалпақ тастар және қыш кесектермен бастырған. Жерлеу шұңқырын

*Бұзылған құрлыс қалдығы
Остаток разрушенного
соружения*

қазу барысында 40-60 см тереңдіктен ағаш тақтайлардың қалдықтары шыға бастады. Ағаш бетін толық тазарту нәтижесінде жерленген адамның үстін жабу үшін арнайы төселген құрлыс (конструкция) қалдықтары екендігі анықталды. Мүрденің бетін жауып тұру мақсатында алдымен қабір шұңқырын қазып, жердің жанысы қатты болғандықтан шетіне ештеңе қоймай тек үстіне ғана ағаш тақтайларды көлденеңінен қатарластыра отырып қойып шыққан. Ағаш тақтайлардың ұзындығы шамамен 60-65 см, жалпақтығы 10-20 см қалыңдығы 1-2 см. Алайда тақтайлар табиғи үрдістердің салдарынан қатты шіріп, үгіндіге айналып, шұңқырдың ішіне қарай жапырылып құлай бастаған. Тақтайлардың қойған күйінде, қабірдің үстін тегіс жауап жатқандығына қарағанда бұған дейін ашылмаған немесе қазылмаған деген қорытынды жасауға болады.

Адамды жерлеу үшін қазылған шұңқырдың ұзындығы 1,9 м, ені адамның басы қараған, солтүстік-батыс жағында 55 см, ал аяқ жағында 40 см. Қабірде бір адам жерленген. Толық сақталған сүйек ерекшеліктеріне қарай отырып, азияттық нәсілге жататын 32-35 жас шамасындағы ер адам екендігі анықталып отыр. Айрықша патологиялық белгілері байқалмайды.

Қазба жұмыстары толық аяқталғаннан кейін жерлеу шұңқыры мен құрлыс қалдықтары көміліп, уақытша сақтау жұмыстары атқарылды.

КОМПЛЕКС БЫТЫГАЙ

Легенда о Бытыгае.

«В давние-давние времена жил искусный мастер-строитель и умелец, великан по имени Бытыгай. Был он беден и кормился только своим ремеслом. Силачу ничего не стоило с двумя бревнами перешагнуть через реку Нуру.

Некий хан решил при жизни построить себе мавзолей и пригласил для этого Бытыгая.

Бытыгай приступил к строительству и очень скоро недалеко от реки Нуры был поднят замечательный, искусно разукрашенный мав-

Қазбаның оңтүстіктен көрінісі

Вид на раскоп с юга

золей. Он был настолько огромный, что тень от него доходило до самой реки. Полюбился мастер Хану за свое умение.

А между тем Бытыгай уже строил мост через реку на том месте, которое и поныне назывался Бытыгай өткелі – бродом Бытыгая. При строительстве моста произошло трагический случай - одна из балок моста обрушилась и убила богатыря.

Загоревал Хан, собрал народ и обратился к нему со словами: «Замечательный человек и мастеровой был Бытыгай. И решил я похоронить его в мавзолее, который он построил для меня, дабы память о нем сохранилась вечно».

Так дошла до нас память о мастере Бытыгае в названиях: мазар Бытыгая, Бытыгай өткелі, Батыгай сору, а имя Хана никто уже и не помнит». Легенда записана со слов жителя с. Коргалжын Ермака Нурпейсова (*Семби, 1975: 11*).

Материалы о мавзолее Бытыгай

Комплекс Бытыгай, расположенный недалеко от села Коргалжын, является одним из известных ритуально-мемориальных памятников Нура-Ишимского междуречья. Первые письменные сведения о памятнике встречаются с середины XVIII века. В свою очередь, П.И. Рычков, работая в Оренбургской экспедиции и опираясь на записи исследователей, дает следующее описание: «Татагай, развалины великого города в Киргис Кайсацкой средней орде. На реке Нуре, впадающей в озеро Каргалджин, от устья, оной реки верст тридцать. По признакам был сей город положением верстах на десяти, и еще видны тут четвероугольные палаты, наподобие замка, так велики, что в округе сажень на триста. Тут же одна мечеть, и весьма много развалившегося каменного строения. Киргисцы сказывают, что тут в старину жила Ногайцы» (*Рычков, 1762: 259-263*).

Инженер И. П. Шангин, побывавший в этом регионе в 1816 году, ссылаясь на слова Г. Набокова, отмечает, что посетил место развалин древнего города под названием Ботагай вдоль реки Нура (*Шангин, 1820: 11*).

Ценные сведения о мавзолее Бытыгай встречаются в записях А. Шахметова, который находился в Коргалжынском регионе с военным заданием. Так, в 1831 году при посещении Бытыгая, он нарисовал чертеж и описал архитектурные особенности мавзолея (*Сембин, 1974: 7*).

Н.И. Красовский в своей работе «Область сибирских киргизов», опубликованной в 1868 году, привел сведения о полной сохранности

мавзолея Бытыгай и размеров кирпича, использованного при строительстве (Красовский, 1868: 254-264).

Краткие сведения, относящиеся к памятнику, можно встретить и в работах Ш. Уалиханова. Так, при описании мавзолеев в долине Кенгир, он пишет что эти могилы такая редкость, какая во всей степи уже не повторяется, кроме Нуры, недалеко от устья которой лежит могила Ботагай (Валиханов, 1984: 195).

Научно-исследовательские работы на территории памятника в 1947, 1949 годах были проведены Центрально-Казахстанской археологической экспедицией под руководством А. Х. Маргулана. Так, в ходе разведочных работ в нижнем течении реки Нура были составлены топографические описания территории мавзолея (Маргулан и др, 1966: 26). Археологические исследования на территории комплекса проводились в 1974 году под руководством академика А. Х. Маргулана. В результате были открыты конструкции мавзолея и ограждающая территория мавзолея размером 21x17, 4 м, выложенная из обожженных кирпичей. В ходе исследования были выявлены размеры кирпичей, обнаружены облицовочные кирпичи с растительным рисунком, обломки плит с геометрическим рисунком и обломки жженого кирпича с султанским клеймом. Севернее мавзолея обнаружена печь для обжига глазурованных кирпичей (Семби, 1975: 13-16).

В 2000 году под руководством М. Елеуова были проведены раскопки с целью выявления пристроек возле Мавзолея Бытыгай. В результате были выявлены места хозяйственной площади и нескольких захоронений (Елеуов, 2000: 16).

В 2007 году под руководством архитектора М. Сембина место строительства мавзолея было вновь расчищено и полностью восстановлено с помощью современных строительных материалов (Семби, 2015: 153).

В 2021 году экспедиция государственного историко-культурного музея-заповедника «Бозок» провела раскопки на северо-восточной стороне мавзолея Бытыгай, в ходе которых были обнаружены обнаружены целые кирпичи и обломки терракотовых.

Археологические исследования, проведенные в 2021 году на территории комплекса Бытыгай.

Весной текущего года в Коргалжынском регионе была проведена археологическая разведка с целью учета средневековых погребальных памятников и определения перспективного объекта исследования. В ходе разведки было выбрано одно из средневековых захоронений в

районе Мавзолея Бытыгай, на котором в дальнейшем планировалось проводить археологические исследования.

Так, в полевом сезоне были проведены раскопки вышеупомянутого захоронения, расположенного в 80 м к северо-западу от мавзолея Бытыгай. Площадь раскопанного захоронения составляет 10 м и представляет собой небольшой земляной насыпь высотой 0,7-0,8 м. Сверху и вокруг насыпи были разбросаны обломки обожженного красного кирпича.

Перед началом раскопок были сделаны цифровая модель рельефа территории насыпи и фотосъемка, получены замеры. Для определения вертикального разреза объекта раскопок, исходя из методов археологических исследований, были оставлены бровки шириной 50 см, ориентированные с севера на юг и с востока на запад. Таким образом, был очищен поверхностный дерновый слой с разделением на 4 сектора. При расчистке грунта на глубине 20-30 см зафиксированы обломки красного кирпича. После расчистки насыпи был зарисован план и чертеж объекта. Установлено, что раскопанный объект представляет собой ограду размером 8,5*8 м, возведенное в форме прямоугольника.

Верхние части сооружения были полностью разрушены, а сами кирпичи извлечены. В 1 ряду (южная сторона) нижней части сооружения сохранилась лишь кирпичная кладка. Толщина наиболее хорошо сохранившейся юго-восточной стены составляет 54-70 см. Определить точную толщину остальных стенок не удалось. Размеры керамического кирпича, использованного в строительстве сооружения, составляют 26*26*5-6 см и 26*13*6 см. Обожженные кирпичи, без каких-либо узоров, изготовлены из качественной смеси. На расстоянии 40-50 см от основания юго-западной стены ограждения заметны следы строительного материала в виде полос белого цвета (6-8 см). Это может быть внешняя штукатурка ограждения, которая со временем отекла. Вход в ограду также находился в середине юго-западной стены. Однако, невозможно определить точное местоположение двери, поскольку стена была сильно повреждена.

В центре ограды была открыта погребальная яма овальной формы размером 3,4*2 м, ориентированная с юго-востока на северо-запад. В 25-30 см от уровня земли встречается насыпь из белого каменистого грунта, смешанного с обычным грунтом, поверх которой уложены плоские камни и обломки обожженных кирпичей. В процессе раскопок погребальной ямы на глубине 40-60 см стали заметны остатки деревянных досок. В результате полной расчистки выяснилось, что

*Құрлыс қалдықтары
Остатки сооружения*

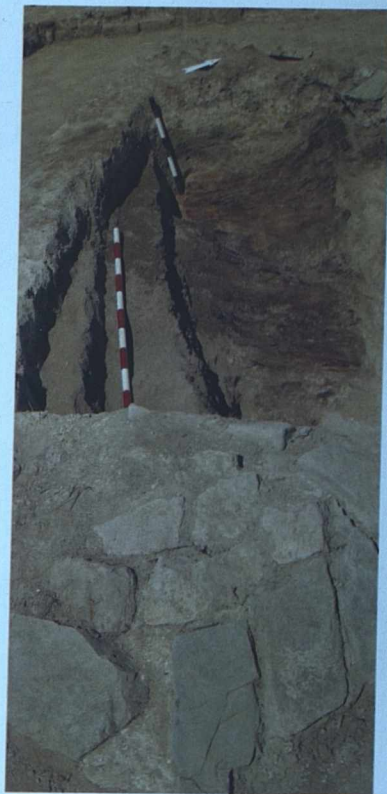
деревянная конструкция была специально уложена для покрытия поверхности могильной ямы. Процесс этот выглядел следующим образом: сначала выкапывали могильную яму, так как земля была твердая, сверху горизонтально укладывали деревянные доски. Длина деревянной доски около 60-65 см, ширина 10-20 см, толщина 1-2 см. Однако доски начали сильно гнить из-за естественных процессов, опадая в сторону ямы. Так как доски полностью покрывали надгробие, можно сделать вывод, что до погребения находится *in situ*

Длина могильной ямы составляет 1,9 м, ширина в северо-западной части 55 см, в нижней части 40 см. В могиле зафиксирован один человек. По сохранившимся костным останкам установлено, что возраст мужчины составляет 32-35 лет и относится к азиатской расе. Особых патологических признаков не наблюдается.

После полного завершения раскопок были проведены работы по рекультивации и сохранению могильной ямы и остатков сооружения.

*Жерлеу орнына пайдаланылган
агаш конструкция*

*Деревянная конструкция,
использованная для захоронения*

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ

Халқымыздың салт-санасы, әдет-ғұрпына байланысты шілдеха-на, жоқтау, сыңсу, жар-жар, ән-күй, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр, терме, жарапазан сияқты мұраларымыз ауызекі түрде таралып, ұлтымыздың және әлемдік адамзат прогресіне өзіндік үлесін қосуда. Осындай ұлы құндылықтар сақталған өңірдің бірі – Сарыарқа да-ласының Ақмола облысы. XIX ғасырдағы қазақтың классикалық ән өнерінің негізін қалап, сал-серілік дәстүрді бізге жеткізген Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтар салған әншілік өнердің түп негізі осы Ақмола жерінде болған.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29-шы сәуірдегі № 408-ші қаулысымен «Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама-сы» бекітілді. 2014 жылдың 26 қарашасынан бері Адамзаттың мате-риалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне алғашқы ұлттық өтінім «Домбыра күйін орындау өнері» және Қырғызстанмен бірлескен «Киіз үйді жасау машықтары» аталымы енді. 2015 жылғы 2 желтоқсанда Репрезентативтік тізіміне Қазақстан мен Қырғызстан-ның бірлескен «Айтыс/Айтыш, суырып салма өнері» аталымы кірді. Одан бөлек, Қазақстанда ЮНЕСКО-ның қорғалуына алынған ма-териалдық емес құндылықтардың қатарына «Қазақ күресі» спорты, «Наурыз» мерекесі, «Сұңқармен аң аулау», «Қорқыт Ата» түркі эпосы, «Асық ату ойыны» секілді Қазақстандық 10 жәдігер ЮНЕ-СКО-ның репрезентивті тізіміне енді. Осы ЮНЕСКО-ның тізіміне енген номинациялардың ішінде, Сарыарқаның материалдық емес

мәдени мұрасының орны ерекше. Ұлттық тарихтың жаңғыруына мемлекеттің мақсатты қолдауы да бар. Оған дәлел Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2004 жылғы «Мәдени мұра» және жақын жылдарда қолға алынған «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Жастар жылы» деген маңызды бағдарламалары.

Ақмола облысындағы рухани мұраларды (музыкалық фольклорды) жинау жұмыстары XIX ғасырдың 20 жылдарынан басталды. Алғашқы жинау жұмыстары Александр Викторович Затаевичтен (1920-1936) басталып, әр кезеңде жүріп отырды. А. Затаевичтің экспедициясы негізінде жиналған мұралардан «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегінде 19 ғасырлардағы Көкшетау өңірінде өткен қазақ ән өнерінің классиктері Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтың 20 ға тарта әндерімен қоса ауызша таралған тұрмыс-салт әндерінен жиыны 200 тарта ән жинақталған. Аталмыш еңбектің «Акмолинская губерния» деп аталатын II бөлімінде Ақмола өңірінен жиналған әндерді нотасымен және түсіндірмесімен көрсеткен (*Александр, 1963: 43-127*).

Қазақ музыкасының зерттелуіне көп еңбек еткен Борис Ерзаковичтің «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегін және Сыдық Мұхамеджанов пен Борис Ерзакович нотаға түсірген М. Майчкиннің құрастыруындағы «Ақан сері Қорамсаұлы әндері», «Ыбырай Сандыбайұлы әндері» (*Майчкин, 1959*), Біржан салдың әншілік өнеріне байланысты Ерзакович, Ә. Дербісәлин, З. Қоспақовтердің «Ләйлім шырақ» (*Ерзакович, 1983*) атты еңбектерін айтамыз.

Академик А. Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» (*Жұбанов, 2002*), «Замана бұлбұлдары» (*Жұбанов, 1963*) атты іргелі еңбектерінде арқа өңірінің халық композиторларының шығармалары зерттелген.

Ақмола облысының музыкалық-фольклорының жиналған кезеңі 1958 жылдардан басталды. Яғни, 1958 жылдан бастап Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының фольклорлық кабинеті Көкшетау және Целиноград облыстарына бірнеше музыкалық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырған. Төменде сол музыкалық-этнографиялық экспедициялардың Көкшетау және Целиноград облыстары бойынша жүріп өткен жолдары және жиналған материалдары туралы мынадай мәліметтер берілген:

1958. жылы Көкшетау облысының Қызыл ту, Еңбекшілер ауданынан 48 ән жинап, Жаяу Мұса, Ақан Сері, Біржан, Ыбырай әндерінің құнды нұсқаларын жазды. Экспедиция жетекшісі: Алма Темірбекова.

1959 жылы Ақмола Облысы Еркіншілік ауданы, Сталинский путь колхозы, отгон АЖ. экспедиция жетекшісі: А.Темірбекова (*Бекмұханбет және басқалар, 2019: 173*).

1962-1963 жылдары экспедицияға екі топ шықты. Бірінші, Целиноград облысына экспедиция жасап, 102 ән 6 күй жазды. Экспедиция жетекшісі: Асқан Серікбаева. Екінші, Көкшетау облысын аралап 108 ән және 3 күй жазды. Экспедиция жетекшісі: А. Кетегенова (*Бекмұханбет және басқалар, 2019: 18*).

1961 жылы Көкшетау облысы Қызылту ауданы, Казанский ауданы, Жаманауыл, Шұбар ауылы, Шұқыркөл, Казанка ауылы, Қоскөл ауылы, Высокое ауылы, Айыртау ауданы, Лавровка ауылы, Еңбекші ауданы, Восточный совхозы, Сәуле ауылы, Кішкентай ауылы, Бірсуат с/с, Степнякқаласы, Первомайка бөлімшесі, Щучинск ауданы, Шорцовский совхозы, Жаңаталап ауылы. Экспедиция жетекшісі: А.Темірбекова.

1962 жылы Целиноград облысы Қорғалжын ауданы, Қорғалжын совхозы № 3, 4, 6 бөлімше, Арықты совхозы, № 2 бөлімше, Абай совхозына экспедиция жасалған. Экспедиция жетекшісі: А.Серікбаева (*Бекмұханбет және басқалар, 2019: 175*).

1986 жылы Көкшетау облысы Еңбекшілер ауданы, Казгородок ауылы, Көкшетау қаласы, Бурабай ауданы, Бурабай қаласы, Ш.Уәлиханов ауданы, Қайрат совхозы, Степняк қаласы, Біржан совхозы, Сәуле бөлімшесі, Щучье ауданы. Экспедиция жетекшісі: Б. Дәлденбаев (*Бекмұханбет және басқалар, 2019: 185*).

1987 жылдың 2-16 тамызы аралығында Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының жоспары бойынша П. Шегебаев жетекшілігімен Целиноград облысына фольклорлық экспедиция ұйымдастырылды. Осы экспедицияға кімдер қатысқаны және Целиноград облысынан кімдермен жолығып қандай материалдар жазылып алынғаны туралы қортынды ғылыми есебінде нақты берілген (*Бекмұханбет және басқалар, 2019: 108*).

Ақмола өңіріндегі музыкалық-фольклорлық мұрасын жүйелі жинаған ғалымдардың бірі музыкатанушы, этнограф Гүлсім Байтенова. «Көкшетау әуендері» (*Бәйтенова, 1993*) атты еңбегі бұдан ертерек уақыттағы Көкшетау өңірі әндерінің фольклорлық үлгілері туралы толығырақ мағлұмат беретін бірден-бір ғылыми еңбек. Г. Бәйтенова 1984 жылдан бастап Көкше өңірінің ән мұрасын жинап, 1200 астам ән жазып алған. Аталмыш еңбегіне 80 нән астам ән нотасымен енген. Одан бөлек жиналған әндердің ішінен 800 ге жуық ән нотаға түсірілген. Ақмола өңірінің музыкалық-фольклорын жинау, сақтау, зерттеу жағында деректерге бай, ел аузынан жиналған мұралардан тұратын

бұл еңбекте өңірде сақталған халық композиторларының шығармалары мен қоса халықтық музыкалық фольклорлық мұралардан тұратын тың шығармалар бар. Бұл еңбекте жарық көрген шығармаларды жанрлық, тақырыптық және мазмұндық жағынан бірнеше топқа жітктеуге болады. Бірінші, Көкше өңіріндегі халық композиторларының әндері (*Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса т.б.*), екіншіден, қазақтың отбасылық әдет-ғұрып, тұрмыс-салт әндері (жоқтау, сыңсу, қоштасу, жылау, көріс, тойбастар, аужар, беташар, бақсы сарыны, жарапазан, бесік жыры т.б.) және кеңес дәуірінде шыққан әндер болып бөлінеді.

Г. Бәйтенованың Көкшетау облысында жүргізген музыкалық-этнографиялық экспедициясының негізгі бағыттары сол кездегі Қызылтау ауданының Маркс, Өндіріс, Қызылту, Амангелді совхоздары, Рузаев ауданының Рузаев, Уәлиханов, Шұқыркөл, Париж коммунасы совхоздары, Валодар ауданының Қарақамыс, Дәуқара, Карасев селосы, Ленин ауданының Бұланбай ауылы мен Жаңаауыл, Май, Талшық, Колос совхоздары, Ленинград ауданының Айсары, Чистяков, Менжинский совхоздары, Чистополь ауданының Чистополь, Баррикады, Жаркөл совхоздары, Арықбалық ауданының Златогор совхозы, Көкшетау ауданының Қызылсая, Симферополь совхоздары, Щучье ауданының Бурабай поселкесі, Көкшетау қаласы, Келлер ауданының Подлесный совхозы, Чкалов ауданының Петровка совхозы, Еңбекшілдер ауданының Кеңашы совхозы, Қызылтау ауданы, Зеренді ауданының Ленин жолы совхоздары (*Бәйтенова, 1993: 131-135*) болып, сол кездегі Көкше өңіріндегі рухани мұраны ұстанушы мұрагерлерден қыруар материалдар жинаған.

Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейінің «Сарыарқаның тарихи-мәдени мұрасы: ежелгі және ортағасырлық мәдениеттердің сабақтастығы» атты жобасы аясында 2021 жылдың мамыр және тамыз айларының аралығында (70 күн) Ақмола облысының Целиноград, Бурабай, Шортанды, Зеренді, Ақкөл, Қорғалжын қатарлы 6 ауданында материалдық емес мәдени мұраларымызды жинау, сақтау, зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Сарыарқа даласындағы, атап айтқанда қазіргі Ақмола облысы аумағындағы материалдық емес мәдени мұраларымыздың озық үлгілерін қазіргі көзі тірі ұстанушыларының өзінен жазып алу, сақтау, қорғау, насихаттау арқылы жас ұрпақтың санасына сіңіру.

Сарыарқаның рухани мұраларын ғылыми зерттеуде тарихи-типологиялық және салыстырмалы-теориялық, жүйелі этнофондық зерттеу әдістемелерімен қатар кешенді зерттеу әдісі қолданылды.

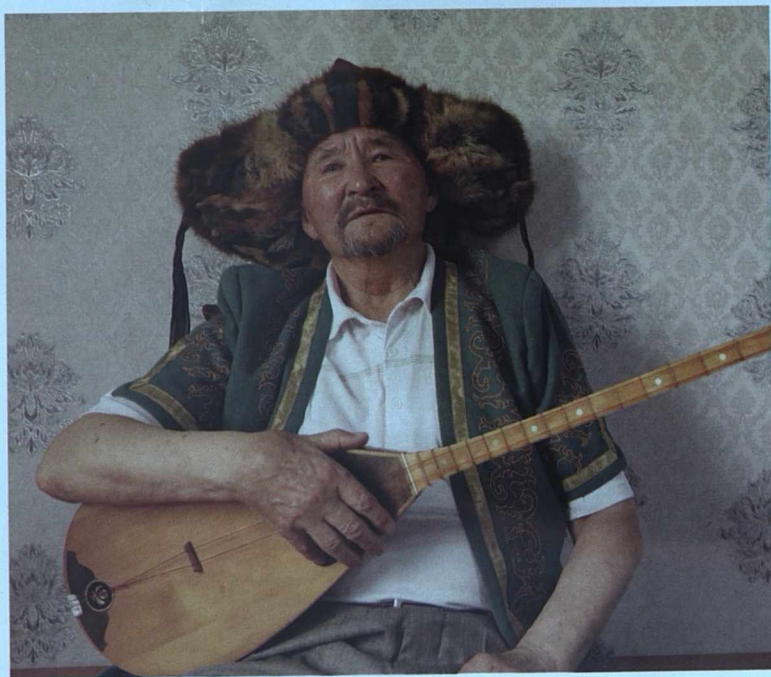
*Күйші, айтыскер ақын Кәдірхан
Қизатұлы. Целиноград ауданы
Қосшы ауылы*

*Күйші Кадырхан Кизатұлы.
Село Косшы Целиноградского
района*

*Театр әртісі, батагөй Тайф
Тәукейұлы. Целиноград ауданы
Қоянды ауылы*

*Күйші Тайф Таукейұлы.
Село Қоянды
Целиноградского района*

***Ақмола облысы Целиноград ауданындағы рухани мұраның
әртүрінен мұрагер өнерпаздармен жүздесіп, жазып алу
жұмыстары***

Целиноград ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Қосшы, Жаңа жайнақ, Ақмол, Жалғыз құдық, Жаңа Есіл, Қараөткел, Қоянды, Софиевка, Қызылжар, Сарыкөл, Талапкер қатарлы 11 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 120 материал жазылып сақталды.

Қосшы ауылы

Жиыны 19 шығарма жиналды. 5 күй, 4 толғау, 1 беташар, 2 жырдан үзінді, 3 айтыс өлең, 2 сыңсу, 1 жоқтау, 1 ырым-тиым туралы.

Жаңа жайнақ ауылы

Жиыны 6 шығарма жиналды. 1 күй, 3 авторлық ән, 2 қара өлең.

Ақмол ауылы

Жиыны 5 материал жиналды. 2 авторлық ән, 2 авторлық терме, 1 тарихи әңгіме.

Жалғыз құдық ауылы

Жиыны 4 материал жиналды. 3 тарихи әңгіме, 1 қазақы емшілік туралы.

Жаңа Есіл ауылы

Жиыны 15 материал жиналды. 8 бата, 4 тарихи әңгіме, 1 табақтағы мүше, 2 қара өлең.

Қараөткел ауылы

Жиналды. 1 жоқтау, 1 сыңсу, 3 қара өлең.

Қоянды ауылы

Қоянды ауылы Целиноград ауданындағы қазақ көп шоғырланған ауылдардың бірі. Қоянды ауылынан орындаушылық өнердің әртүрінен байырғы нұсқаларын білетін 12 адам жазылып алынды.

Жиыны 29 материал жиналды. 12 бата, 1 ұлттық тағам, 1 тақпақ, 3 әзіл өлең, 1 тарихи әңгіме, 5 қара өлең, 2 жоқтау, 2 сыңсу, 1 күй, 1 бесікке салу дәстүрі.

Софиевка ауылы

Жиыны 17 материал жиналды. 4 бата, 2 жұмбақ, 7 қара өлең, 4 Мақал-мәтел.

Қызылжар ауылы

Тоғызқұмалақ ойыны туралы 3 бейнежазба алынды.

Сарыкөл ауылы

Жиыны 9 материал жиналды. 3 жұмбақ, 2 сыңсу, 1 беташар, 1 бата, 1 тапқырылық әңгіме, 1 әзіл өлең).

Талапкер ауылы

Жиыны 8 материал жиналды. 2 бата, 1 сыңсу, 1 халық әні, 2 жұмбақ, 2 тақыр кілем тоқу туралы бейнежазба.

Ақмола облысы Бурабай ауданындағы рухани мұраның әртүрінен мұрагер өнерпаздармен жүздесіп, жазып алу жұмыстары

Бурабай ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Атамекен, Қаражар, Кенесары, Қызыл ағаш, Қымызын-ай, Мәдениет, Оқжетпес, Шиелі, Чушинск қаласы қатарлы 8 ауылдық елді-мекендер мен 1 қалада жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 47 материал жазылып сақталды.

Атамекен ауылы

Жиыны 1 материал жиналды. 1 жоқтау.

Қаражар ауылы

Ағаштан жасалатын тұрмыстық заттар туралы 2 материал жиналды.

Кенесары ауылы

Жиыны 14 материал жиналды. 2 асық ату ойыны туралы, 2 біз кесте туралы, 6 тарихи әңгіме, 1 бата, 3 аңыз-әңгіме.

Шежіресі

Қайырхан Ахметжанұлы

Бурабай ауданы Кенесары ауылы

Знаток истории

и генеалогии народа

Кайырхан Ахметжанұлы.

Бурабайский район,

село Кенесары

Қызыл ағаш ауылы

Жиыны 11 материал жиналды. 6 бата, 2 аяқ ұршық пен түскиіз туралы, алаша мен өрмек туралы 2 түсірілім, Қызыл ағаш ауылы туралы 1 дерек.

Қымызын-ай ауылы

«Күбіде қымыз ашытудың әдісі» және «Бие сауу» туралы 3 бейнетүсірілім жазылып алынды.

Мәдениет ауылы

Жиыны 10 материал жиналды. 3 алаша тоқу әдісі, 3 бата, 2 ұршықпен жіп иіру туралы, 1 сыңсу, 1 терме.

Оқжетпес ауылы

Жиыны 2 материал жиналды. 1 күй, 1 бата.

Чушинск қаласы

Жиыны 3 материал жиналды. 1 күй, 1 авторлы ән, 1 халық әні.

Шиелі ауылы

1 «Жоқтау» жазылып алынды.

Ақмола облысы Зеренді ауданындағы рухани мұраны ұстанушылармен кездесіп, жазып алу жұмыстары

Зеренді ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Ақадыр, Ақан, Еленовка, Елікті, Кең өткел, Қанай би, Қонысбай, Қызыл егіс, Қызылсая, С. Сейфулиин, Өзен қатарлы 11 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 108 материал жазылып сақталды.

Ақадыр ауылы

Жиыны 28 материал жиналды. 12 жұмбақ, 6 жаңылтпаш, 8 киіз басудің әдісі туралы бейнетүсірілім, 2 халық әні.

Ақан ауылы

Жиыны 7 материал жиналды. 1 жұмбақ, 2 жаңылтпаш, 1 жоқтау, 1 сыңсу, 2 Хат өлең.

Еленовка ауылы

Жиыны 3 материал жиналды. 1 жоқтау, 2 қара өлең.

Елікті ауылы

Жиыны 4 материал (қара өлең) жиналды.

Кең өткел ауылы

Кең өткел ауылынан жиыны 4 материал жиналды. 2 халық әні, 1 авторлық ән, 1 сыңсу.

Қонысбай ауылы

Жиыны 2 материал (қара өлең) жиналды.

Қанай би ауылы

Жиыны 21 материал жиналды. 6 қара өлең, 5 Жұмбақ, 1 «Жоқтау», 1 «Сыңсу», 1 «Біз кесте тоқу өнері, 5 бата, 2 аңыз-әңгіме.

Қызыл егіс ауылы

Жиыны 4 материал жиналды. Кесте тігу өнері туралы, Кесте тігіп үйрену, Кесте тігудің ұрпаққа пайдасы қатарлы 3 бейнетүсірілім, 1 бата.

*Ұлттық қолөнерді жас
ұрпаққа насихаттаушы
мұрагер Гүлімжан Сарбасқызы
шәкіртімен.*

*Зеренды ауданы
Қызылегіс ауылы*

*Знаток прикладного искусства
Гүлімжан Сарбасқызы
со своей ученицей.*

*Село Кызылегис
Зерендинского района*

Қызылсая ауылы

Жиыны 21 материал жиналды. 13 бата, 1 жырдан үзінді, 1 тарихи айтыстан үзінді, 1 жұмбақ, 1 тарихи әңгіме, 1 жұмбақ, «Қайың ағашының қабығынан сағыз қайнату» туралы 2 бейнежазба, «Қарынға сарымай жинау» әдісі 1 бейнежазба.

Сейфуллин ауылы

Ел аузындағы әңгімелерден жиыны 11 материал жиналды.

Өзен ауылы

Жиыны 3 материал (күй) жиналды.

*Күйші Бапар Әжікұлы.
Зеренді ауданы Өзен ауылы
Күйші Бапар Ажікұлы.
Село Озен Зерендинского района*

***Ақмола облысы Қорғалжын ауданындағы рухани мұраны
ұстанушылармен кездесіп, жазып алу жұмыстары***

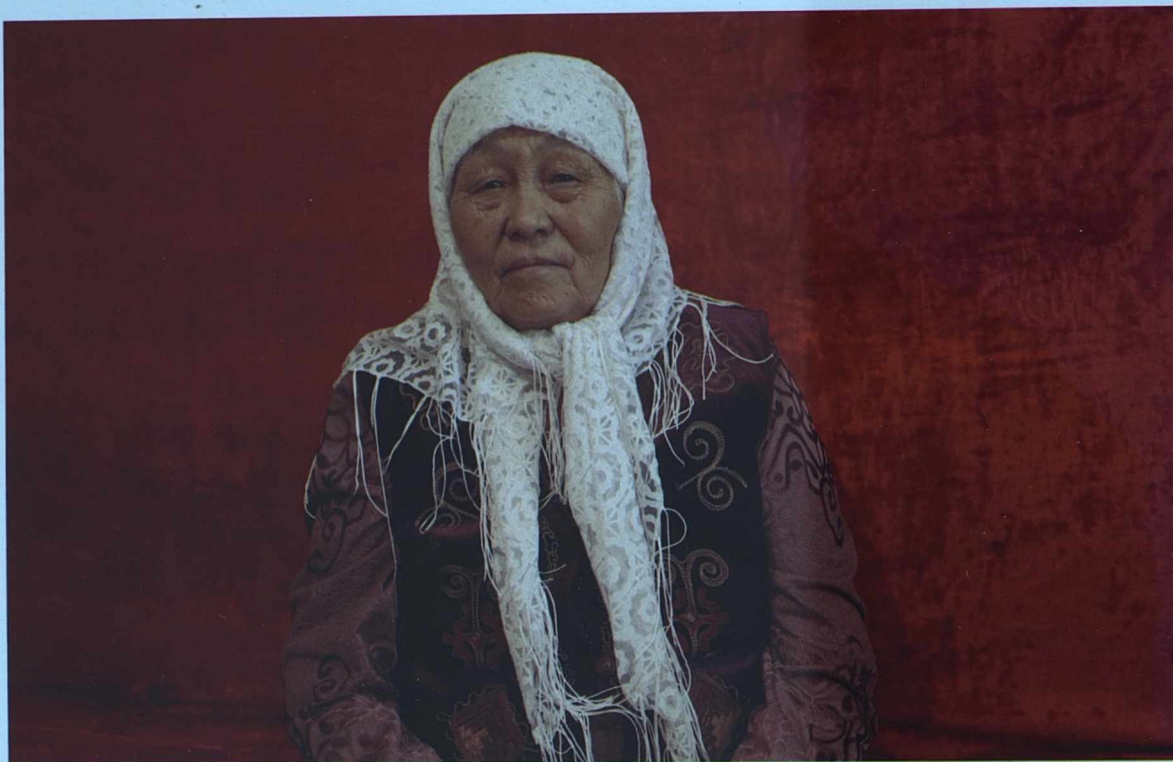
Қорғалжын ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Арықты, Жантеке, Кеңбидайық, Қорғалжын, Майшұқыр, Өркендеу, Сабынды, Сабырбай, Шалқар ауылы қатарлы 9 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 79 материал жазылып сақталды.

Арықты ауылы

Жиыны 2 материал (1 дерек, 1 бата) жиналды.

Жантеке ауылы

Жиыны 17 материал жиналды. 6 жұмбақ, 2 жылау, 1 аңыз, 2 арнау өлең, 2 тарихи әңгіме, 1 жоқтау, 2 тақпақ, 1 қара өлең.

*Көне жоқтау, сыңсу айтушы
Ұлан Жетенқызы.
Қорғалжын ауданы
Жантеке ауылы*

*Исполнитель древних
обрядовых песен
жогтау и сынсу
Улан Жетенқызы.
Село Жантеке
Қорғалжинского района*

Кеңбидайық ауылы

Жиыны 28 материал жиналды. 6 қара өлең, 2 әзіл өлең, 4 арыз өлең, 1 сыңсу, 1 жар-жар, 1 бие сауымы туралы бейне жазба, 7 тарихи әңгіме, 6 жұмбақ).

Қорғалжын ауылы

1 күй жазылып алынды.

Майшұқыр ауылы

Жиыны 4 материал жиналды. 2 тарихи әңгіме, 2 жұмбақ.

Өркендеу ауылы

Жиыны 3 материал жиналды. 1 аңыз, 2 жұмбақ.

Сабынды ауылы

Жиыны 19 материал жиналды. 2 бата, 4 «Жұмбақ», 13 тарихи әңгіме.

Шалқар ауылы

Жиыны 5 материал жиналды. 2 «Жұмбақ», 3 тарихи әңгіме.

***Ақмола облысы Шортанды ауданындағы рухани мұраны
ұстанушылармен кездесіп, жазып алу жұмыстары***

Шортанды ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Бектау, Дамса, Жолымбет, Новокубанка, Шортанды ауылы қатарлы 5 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 46 материал жазылып сақталды.

Бектау ауылы

Жиыны 2 материал (1 қара өлең, 1 жұмбақ өлең) жиналды.

Дамса ауылы

Жиыны 13 материал жиналды. 7 қара өлең, 2 әзіл өлең, 2 бата, 2 тарихи әңгіме.

*Қараөлең, халық әндерін
жеткізушілер: солдан оңға
Бекдорж Сұлтанұлы және оң
жақта Айып Бұланбайұлы.*

*Шортанды ауданы
Дамса ауылы*

*Знаатоки народных песен: слева
направо - Бекдорж Султанұлы
и Айып Буланбайұлы.*

*Село Дамса
Шортандинского района*

Жолымбет ауылы

Жиыны 4 материал жиналды. 1 қара өлең, 1 Көріс, 1 Ананы жоқтау, 1 Жұмбақ.

Новокубанка ауылы

Жиыны 5 материал жиналды. 1 жырдан үзінді, 1 жоқтау, 1 сыңсу, 2 Жұмбақ.

Шортанды ауылы

Жиыны 22 материал жиналды. 8 жұмбақ, 1 халық әні, 8 қара өлең, 2 бата, 2 тарихи әңгіме, 1 рухани мұра туралы.

Ақмола облысы Ақкөл ауданындағы рухани мұраны ұстанушылармен кездесіп, жазып алу жұмыстары

Ақкөл ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Барап, Домбыралы, Кеңес ауылы қатарлы 3 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 16 материал жазылып сақталды

Барап ауылы

Жиыны 9 материал жиналды. 5 жұмбақ, 2 жоқтау, 1 сыңсу, 1 жыр-дан үзінді.

Домбыралы ауылы

Ел, жердің тарихына қатысты жиыны 3 материал жиналды.

Кеңес ауылы

Жиыны 4 материал жиналды. 1 жоқтау, 1 сыңсу, 2 ел мен жердің тарихы.

Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейінің «Сарыарқаның тарихи-мәдени мұрасы: ежелгі және ортағасырлық мәдениеттердің сабақтастығы» атты жобасы аясында 2021 жылдың мамыр және тамыз айларының аралығында (70 күн) Ақмола облысының Целиноград, Бурабай, Шортанды, Зеренді, Ақкөл, Қорғалжын қатарлы 6 ауданында материалдық емес мәдени мұраларымызды жинау, сақтау, зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу нәтижесінде Ақмола облысының аталмыш аудандары бойынша материалдық емес мәдени мұраларымыздың элементтері болып саналатын орындаушылық өнер (ән, күй, жыр, жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең, әзіл өлең, шешендік-тапқырлық өнер, аңыз-әңгіме т.б.), қолөнер (ағашшылық, кесте өнері, кілем тоқу т.б.), әдет-ғұрыптарға (ырым-тиымдар), ұлттық тағам дайындауға (қымыз ашыту, қайыңның қабығынан сағыз қайнату, қарынға сарымай жинау т.б.) байланысты атадан-балаға жалғасқан рухани сабақтастықты сақтап отырған мұра-

герлермен тікелей жүздесіп олардың ұстанып отырған, қазіргі таңда жас ұрпақтың санасынан өшкіндеп бара жатқан қыруар мұраларымыз жазылып алынды. Жинау, сақтау жұмыстары облыстың аталған аудандарының елді-мекендерінде кешенді жүргізілді.

Жазылған материалдардың дыбыстық сапасы да жоғары деңгейде сақталды. Ақмола облысындағы материалдық емес мәдени мұраларды жинау (жазу) жұмыстарын жүргізу барысында, ел арасында ауызекі таралып атадан-балаға жеткен орындаушылық өнердің үлгілерін жазуда, мұраны ұстанушының тегі, мұраның сақталу уақыты, құймақұлақтықпен немесе көзбен көріп үйренгені туралы мәлімет, ұстаз-шәкірттік жолымен тасымалданғаны немесе атадан балаға тікелей жалғасу қасиеті туралы мәліметтерді ауызша сипаттату арқылы осы заманғы (аудио, видео, фото) кәсіби дыбыс және фото жазу құралдарымен бейнетаспаға түсіре отырып, әр шығарманың шығу тарихы, орындалу ерекшеліктері (аймақтық-орындаушылық, махам-саздық) егжей-тегжейлі баяндау әдісі қолданылды. Видео жазбамен қатар фото жазба соңғы үлгідегі (Фотоаппарат Canon eos 5d mark iv body) апаратында жазылып сақталды. Ал Аудио дыбысқа жазу барысында барынша тыныш ортаны таңдау және аудио дыбысты сыйымдылығы үлкен,

Целиноград ауданы Қосшы ауылы «Замандас» ардагерлер ансамблінің мүшелері
Участники ансамбля ветеранов «Замандас» в Целиноградском районе селе Қосшы

сапалы дыбыс қатарын сақтайтын (WAV) форматында жазу әдісі қолданылды. Дыбыс жазу барысында соңғы үлгідегі арнайы дыбыс жазу аппаратына (Marantz PMD 661) жазылды. Мұндай әдістерді қолдана отырып аталмыш дыбыс алғышпен жазылған шығарма барынша таза, дыбыстың жоғары-төмендік деңгейінің сапалылығын сақтайды және сақталу өміршендігін ұзартады.

Ақмола облысының 6 ауданында жүргізілген рухани мұраларымызды жинау, сақтау, зерттеу жұмыстары негізінде төмендегідей жетістіктерге қол жеткізілді:

Целиноград ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Қосшы, Жаңа жайнақ, Ақмол, Жалғыз құдық, Жаңа Есіл, Қараөткел, Қоянды, Софиевка, Қызылжар, Сарыкөл, Талапкер қатарлы 11 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнер, қолөнер, ұлттық тағам жасау бойынша жиыны 120 материал жазылып сақталды.

Бурабай ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Атамекен, Қаражар, Кенесары, Қызыл ағаш, Қымызын-ай, Мәдениет, Оқжетпес, Шиелі, Чушинск қаласы қатарлы 8 ауылдық елді-мекендер мен 1 қалада жүргізілді. Орындаушылық өнер, қолөнер, ұлттық тағам жасау бойынша жиыны 47 материал жазылып сақталды.

Зеренді ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Ақадыр, Ақан, Еленовка, Елікті, Кең өткел, Қанай би, Қонысбай, Қызыл егіс, Қызылсая, С. Сейфулиин, Өзен қатарлы 11 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнер, қолөнер, ұлттық тағам жасау бойынша жиыны 108 материал жазылып сақталды.

Қорғалжын ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Арықты, Жантеке, Кеңбидайық, Қорғалжын, Майшұқыр, Өркендеу, Сабынды, Сабырбай, Шалқар ауылы қатарлы 9 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 79 материал жазылып сақталды.

Шортанды ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Бектау, Дамса, Жолымбет, Новокуванко, Шортанды ауылы қатарлы 5 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 46 материал жазылып сақталды.

Ақкөл ауданы бойынша рухани мұраны жинау, сақтау жұмыстары Барап, Домбыралы, Кеңес ауылы қатарлы 3 ауылдық елді-мекендерде жүргізілді. Орындаушылық өнердің әртүрінен жиыны 16 материал жазылып сақталды.

Жобаның 2021 жылғы жоспары бойынша Ақмола облысының 6 ауданынан материалдық емес мәдени мұраны ұстанушы 103 көзі

тірі мұрагермен (адаммен) тікелей жүздесіп, (орындаушылық өнерді, қолөнерді, әдет-ғұрыптарды, ұлттық тағам дайындаудың байырғы әдіс-амалдарын білетін адамдар) 416 аса құнды материалдар (музыкалық шығарма, қолөнер туындылары, ұлттық тағам жасаудың әдіс-тәсілдері) (видео, аудио, фото форматта) жазылып сақталды.

13 күй, 7 халық әні, 7 авторлық ән, 7 терме-толғау, 57 қараөлең, 19 жоқтау, 18 сыңсу, 5 жырдан үзінді, 4 арыз өлең, 8 әзіл өлеңдер, 2 беташар, 1 жар-жар, 64 бата, 64 тарихи әңгімелер, 66 жұмбақ, 8 жаңылтпаш, 3 тақпақ, 8 (арнау, хат, тарихи айтыстан үзінді өлеңдер), 9 аңыз-әңгімелер (Ел мен жердің және тарихи тұлғалар туралы), 4 Мақал-мәтел, 5 Ұлттық ойындарға байланысты материал, 25 Қолөнерге байланысты материалдар, 8 Ұлттық тағамға байланысты материалдар, 5 этнографиялық салт-дәстүрге байланысты материалдар (қазақы емшілік, ырым-тиымдар т.б.).

Ақмола облысындағы рухани мұраларымызды жинау, зерттеу жұмыстарын қортындылай келе төмендегідей тұжырымға (жаңалықтарға) тоқталамыз:

- Экспедиция барысында облыстың 6 ауданы көлемінен жиналған материалдардың ішінде бұдан бұрын ғылыми және орындаушылық бағытта жарық көрмеген жаңадан табылған күйлер мен тұрмыс-салт өлеңдері көп (қара өлеңдер, баталар, жоқтау, сыңсу, беташар, жылау, арыз өлеңдер т.б.) жиналды;

- Жинау жұмыстары негізінде ұлттық құндылық ретінде Зеренді ауданы тұрғындарының аққайыңның қабығынан сағыз қайнату өнері және оны жасаудың әдіс-тәсілдерінің жазылып алынды;

- Зеренді ауданынан ұлттық тағам ретінде (малдық қарнына сары май жинау және оның еліміздің басқа өңірлерінегіе ұқсамайтын ерекше әдіс-тәсілдері) жазылып алынды;

- Зерттеу жұмыстары негізінде қолөнерге қатысты білімдер (бізкесте тігу, тақыр кілем тігу, ағашшылық т.б.) мен ұлттық ойын (тоғызқұмалақ) түрлері туралы тың материалдар жиналды;

- Осы жинау, зерттеу жұмыстар аясында, қазақтың бұрынғы көшпелі тұрмысында кең орын алып, қазіргі таңда қолданыстан шығып қалған жас баланың тілінің тез және анық шығуы мен ойлау қабілетін жетілдірудің негізгі құралы болған көптеген жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақтар жиналды;

- Облыс елді-мекендерінде тек жасы егде тартқан кісілердің жатқа айтуында ғана жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең сияқты орындаушылық өнердің байырғы үлгілері әлі де сақталған. Ал жастар жағында мұндай құндылықтарды ұстану жағы өте кемшін екені анықталды;

- «Бата беру» дәстүрі ұрпақ жалғастығын тауып жатқаны назар аудартты. Үлкендер жағы бата беру дәстүрін жас балаларға да үйретіп ұрпаққа тасымалдау, насихаттау жұмыстары нәтиже беріп отырғаны байқалды;

- Ақмола облысының 6 ауданы бойынша жасалған экспедиция негізінде жиыны 47 елді-мекендегі 103 көнекөз үлкен кісілермен жүздесіп жазып алу жұмыстары жүйелі жүргізілді және олар туралы архив (анкета) тұрғызылды.

Жоба аясында атқарылған жұмыстар туралы отандық БАҚ-беттерінде насихат жұмыстары жүргізілді.

Бұл жиналған мұралар әдебиеттану, өнертану, тарих, этнография, эстетика, педагогика, т.б. ғылым салаларында пайдалануға болады. Сонымен қатар, жоғарғы музыкалық оқу орындарында, орта және арнаулы музыкалық оқу орындарында орындаушылық және ғылыми бағытта (практикалық) ғылыми диссертациялар жазуға аса қажетті тың тақырыптар ретінде материал болады.

Осы жобаның жалғасы ретінде 2022 жылы облыстың қалған 6 ауданы көлеміндегі елді-мекендерге кешенді экспедиция жүргізу арқылы Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұралары мен мұрагерлерін негіз еткен арнайы жинақ дайындау жоспарлануда.

НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Образцы музыкально-фольклорного наследия казахского народа, такие как шілдехана, жоқтау, сыңсу, жар-жар, ән-күй, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр, терме, жарапазан, связанные с национальными традициями, распространены в устной форме и в настоящее время являются частью мировой музыкальной культуры. Акмолинская область – один из регионов Сары-Арки, в котором в живом виде сохранились эти духовные ценности. В XIX веке в данном регионе жили и творили основоположники казахского классического народно-профессионального песенного искусства: Ахан сері, Биржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолак и другие.

В 2013 году 29 апреля постановлением Правительства РК за № 408 принята «Концепция об охране и развитии культурного наследия в Республике Казахстан». 26 ноября 2014 года впервые во Всемирный репрезентативный список нематериального культурного наследия вошел национальный проект «Домбыра күйін орындау өнері» (Искусство исполнения кюев на домбре) и проект, разработанный совместно с Республикой Кыргызстан «Киіз үйді жасау машықтары». 2 декабря 2015 года в данный репрезентативный список был включен «Айтыс/Айтыш, суырып салма өнері» (Айтыс/Айтыш, искусство импровизации), предложенный Казахстаном и Кыргызстаном. Кроме этого в список Всемирного нематериального культурного наследия, находящегося под охраной ЮНЕСКО, вошли 10 наименований, такие как «Қазақ күресі» (Казахская борьба), празднование «Наурыз»,

«Сұңқармен аң аулау» (Охота с ловчими птицами), тюркский эпос «Қорқыт Ата», «Асық ату ойыны» (Игра в асык) и другие.

Среди этих наименований особое место занимает нематериальное культурное наследие Сарыарки. Наше правительство целенаправленно поддерживает усилия по изучению отечественной истории и культуры. Доказательство тому – предложенная в 2004 году Первым Президентом Республики Казахстан, Елбасы Н.А. Назарбаевым программа «Культурное наследие», и принятые в последующем программы «Духовное возрождение», «Семь граней Великой степи», «Год молодежи».

В Акмолинской области собирание духовного наследия (музыкального фольклора) началось в 20-годах XIX века с деятельности Александра Викторовича Затаевича (1920-1936). В его сборник «1000 песен казахского народа» вошли около 20-ти песен классиков казахского песенного искусства XIX века - Биржан сала, Ахан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ и около 200 народных бытовых песен. Нотная запись этих песен вместе с комментариями приведена во II части данного сборника («Акмолинская губерния») (Александр, 1963: 43-127).

Работа по сбору и изучению народных песен была продолжена другими фольклористами. Среди их работ можно назвать сборник Бориса Ерзаковича «Песенная культура казахского народа». Б.Ерзакович вместе с Сыдыхом Мухамеджановым нотировал песни Ахана сері («Ақан сері Қорамсаұлы әндері», составитель М.Майचेкин), Ыбырай («Ыбырай Сандыбайұлы әндері») (Майчекин, 1953). Песни Биржан сал опубликованы в сборнике «Ләйлім шырақ» (Ерзакович, 1983).

Жизнь и творчество народно-профессиональных композиторов исследованы в капитальном труде академика А.Жубанова «Струны столетий» (Жубанов, 2002) и «Соловьи столетий» (Жубанов, 1963).

Систематическое изучение музыкального фольклора Акмолинской области началось в 1958 году. Именно в этом году фольклорный кабинет Алматинской государственной консерватории имени Курмангазы впервые организовал несколько экспедиций в Целиноградскую и Кокшетаускую области. Ниже приводятся маршруты и собранные материалы этих экспедиций:

В 1958 году в Кызылтуском и Енбекшилерском районах Кокшетауской области записано 48 песен, среди которых есть ценные варианты песен Жаяу Муса, Ахана сері, Биржана, Ыбырая. Руководитель экспедиции – Алма Темирбекова.

В 1959 году организована экспедиция под руководством А.Темирбековой в районы Еркиншилик и Сталинский путь, а также в отгоны Акмолинской области (*Бекмұханбет, 2019: 173*).

В 1962-1963 годах была организованы две экспедиции. Первая посетила районы Целиноградской области и записала там 102 песни и 6 кюев. Руководитель – Аскан Серикбаева. Вторая экспедиция записала 108 песен и 3 кюя в Кокшетауской области. Руководитель – А.Кетегенова (*Бекмұханбет, 2019: 18*).

В 1961 году экспедиция под руководством А.Темирбековой посетила районы Кызылту, Казанский, Жаманауыл, аулы Шубар, Шуқыркол, Казанка, Коскол, Высокое, Айыртау, Лавровка, Восточный, Сауле, Кишкентай, с/с Бирсуат, г. Степняк, отделение Первомайка, а также совхоз Шорсовский, ауыл Жанаталап Щучинского района.

В 1962 году осуществлена экспедиция в отделения № 3, 4, 6 совхоза Коргалжын, отделение № 2 совхоза Арыкты, в совхоз Абай Целиноградской области. Руководитель – А.Серикбаева (*Бекмұханбет, 2019: 175*).

В 1986 году экспедиция под руководством Б.Далденбаева обследовала ауыл Казгородок Екбекшилерского района, города Кокшетау, Степняк и Бурабай, район Ш.Валиханова, совхозы Кайрат, Биржан, отделение Сауле районы Щучинска (*Бекмұханбет, 2019: 185*).

Со 2 по 16 августа 1987 года по плану Алматинской государственной консерватории имени Курмангазы была организована экспедиция в Целиноградскую область. О том, кто входил в состав экспедиции и какие материалы там были записаны говорится в отчете руководителя экспедиции П. Шегебаева (*Бекмұханбет, 2019: 108*).

Специально исследованием музыкального наследия Кокшетауской области занималась фольклорист-этнограф Гулсим Байтенова. В ее сборнике «Көкшетау әуендері» (*Бәйтенова, 1993*) приводятся полные данные о музыкальном фольклоре области с их нотными образцами. Начиная с 1984 года ею записаны более 1200 образцов песен, из них 80 приведены в вышеназванном сборнике. Богатый музыкальный материал Кокшетауской области представляют различные фольклорные жанры и творчество народно-профессиональных композиторов-певцов. Во первых, это песни Ахана сері, Биржана сала, Жаяу Мусы и др., во вторых, обрядовые и бытовые песни (жоқтау, сыңсу, қоштасу, жылау, көріс, тойбастар,

ажар, беташар, баксы сарыны, жарапазан, бесік жыры и др.), в третьих, песни, возникшие в советское время.

Маршрут экспедиционной поездки Г.Байтеновой: район Кызылтау - совхозы Маркс, Ондирис, Кызылтау, Амангелды, Рузаевский район - совхозы Валиханов, Шукуркол, Парижская коммуна, Володарский район - село Каракамыс, Даукара, Карасев, Ленинский район - ауылы Куланбай и Жанаауыл, совхозы Май, Талшык, Колос, Ленинградский район - совхозы Айсары, Чистяков, Менжинский, Чистопольский район - совхозы Чистополь, Баррикады, Жаркөл, Арыкбалыксий район - совхоз Златогор, Көкшетауский район - совхозы Кызылсая, Симферополь, Щучинский район - поселок Бурабай, г.Көкшетау, Келлеровский район - совхоз Подлесный, Чкаловский район - совхоз Петровка, Енбекшилдерский район - совхоз Кенашы, Зерендинский район - совхоз Ленин жолы (*Байтенова, 1993: 131-135*).

В мае по август месяцы 2021 года (70 дней) в рамках проекта Акмолинского областного историко-краеведческого музея «Историко-культурное наследие Сары-Арки: преемственность древней и средневековой культуры» в 6-ти районах Акмолинской области (Целиноградский, Бурабайский, Шортандинский, Зерендинский, Аккольский, Коргалыджинский) была проведена работа по сбору, сохранению и изучению нематериального культурного наследия. Цель данной работы – записать от живых носителей фольклора наиболее ценные образцы нематериального культурного наследия и дальнейшее их изучение, пропаганда и сохранение для будущих потомков. В изучении культурного наследия Сары-Арки использовались историко-типологический, сравнительно-теоретический и этнофонический методы.

Список материалов, записанных от носителей традиционного фольклора в Целиноградском районе Акмолинской области в ходе осуществления данного проекта.

В Целиноградском районе было обследовано 11 населенных пунктов (Косшы, Жана жайнак, Акмол, Жалгыз кудык, Жана Есил, Караоткел, Коянды, Софиевка, Кызылжар, Сарыкол, Талапкер и др.). Всего записано 120 наименований.
Село Қосшы

Собрано 19 произведений, из них 5 кюев, 4 толгау, 1 беташар, 2 отрывка из жыра, 3 айтыс, 2 сынсу, 1 жоктау, 1 обрядовая песня.

Село Жана жайнак

6 произведений, из них 1 кюй, 3 авторских песен, 2 кара олен.

Село Акмол

5 произведений, среди них 2 авторских песен, 2 авторских терме, 1 историческое повествование.

Село Жалгыз кудык

4 произведений: 3 исторических повествований, 1 повествование о народной медицине.

Село Жана Есил

Собрано 15 материалов, среди которых 8 бата, 4 исторических повествований, 1 бытовая песня, 2 кара олен.

*Батагөй, шежіреші Мекебай
Кәкенұлын. Целиноград ауданы
Жаңа Есіл ауылы
Знаток народной
историографии (шежіре)
Мекебая Какенұлы.
Целиноградский район,
село Жана Есил*

Село Караоткел

5 произведений: 1 жоқтау, 1 сыңсу, 3 кара өлен.

Село Коянды

В этом населенном пункте больше других национальностей проживают казахи. Здесь записаны произведения от 12 этнофоров. Всего 29 произведений: 12 бата, 1 национальное блюдо, 1 стихотворение, 3 юмористическая песня, 1 исторический рассказ, 5 кара өлен, 2 жоқтау, 2 сыңсу, 1 кюй, 1 обрядовая песня.

*Қараөлеңші Күлпән Тайфқызы
Целиноград ауданы Қараөткел
ауылы*

*Исполнитель караолен Кулпан
Тайфқызы Село Қараөткел
Целиноградского района*

*Күйші Оразбек Жақайұлы.
Целиноград ауданы Қоянды
ауылы*

*Кюйши Оразбек Жакайұлы.
Село Қоянды Целиноградского
района*

Село Софиевка

17 произведений, среди них 4 бата, 2 загадки, 7 қара өлең, 4 по-
словицы.

Село Кызылжар

Записаны 3 видеоролика о национальной игре Тогызкумалак.

Село Сарыкол

9 произведений: 3 песни-загадки, 2 сыңсу, 1 беташар, 1 бата, 1 рас-
сказ, 1 шуточная песня.

Село Талапкер

8 материалов: 2 бата, 1 сыңсу, 1 народная песня, 2 загадки, 2 виде-
оролика об изготовлении ковра.

*Тақыр кілем тоқу өнерін
жастарға насихаттаушы
мұрагер Түймеқыз Меңдесқызы
шәкіртімен. Целиноград ауданы
Талапкер ауылы*

*Түймеқыз Мендесқызы
со своими ученицами во время
изготовления ковра.*

*Село Талапкер
Целиноградского района*

*Материалы, записанные в Бурабайском районе
Акмолинской области. Были посещены следующие
неселенные пункты: Атамекен, Каражар, Кенесары,
Кызыл ағаш, Кымызын-ай, Мадениет, Окжетпес, Шиелі,
Щучинск. Всего собрано 47 произведений.*

Село Атамекен

1 жоктау.

Село Каражар

2 материала об изготовлении бытовых предметов из дерева.

Село Кенесары

14 материалов, среди которых: 2 - народная игра в асык, 2 сведения о вышивке, 6 исторических рассказа, 1 бата, 3 повествования.

Село Кызыл агаш

11 материалов: 6 бата, 2 материала о ножном веретене и казахском ковре и его рисунках, 2 ролика об этом ауле.

Село Кымызын-ай

3 видеоролика: «Способ заправки кымыза» и «Доеение кобылы».

Село Мадениет

10 материалов: 3 - о способе изготовления алаша, 3 бата, 2 - об изготовлении нитки из шерсти, 1 сыңсу, 1 терме.

*Алаша тоқушы Күлішкен
Оспанқызы. Бурабай ауданы
Мәдениет ауылы
Изготовитель ковра (алаша)
Кулишкен Оспанқызы.
Бурабайский район,
село Мадениет*

Село Окжетпес

1 күй и 1 бата.

Город Щучинск

1 күй, 1 авторская песня и 1 народная песня.

Село Шиелі

1 жоктау.

Күйші, композитор
Нұрлыбек Сағындықұлы.
Щучинск қаласы

Күйші, композитор
Нұрлыбек Сағындықұлы.
Город Щучинск

Материалы, записанные в Зерендинском районе Акмолинской области. В этом районе обследованы населенные пункты: Акадыр, Акан, Еленовка, Еликті, Кен откел, Канай би, Қонысбай, Қызыл егис, Қызылсая, С. Сейфуллин, Озен. Собрано всего собрано 108 материалов.

Село Акадыр

28 материалов: 12 загадок, 6 жаңылтпаш, 8 видеороликов об изготовлении войлока, 2 народные песни.

Село Акан

7 материалов: 1 загадка, 2 жаңылтпаш, 1 жоктау, 1 сыңсу, 2 песни-письма.

Село Еленовка

1 жоктау, 2 қара өлең.

Село Еликті

4 кара олен.

Село Кек откел

2 народные песни, 1 авторская песня, 1 сыңсу.

Село Конысбай

2 кара олен.

Село Канай би

21 материал: 6 кара өлең, 5 загадок, 1 жоқтау, 1 сыңсу, 1 искусство вышивания, 5 бата, 2 повествования.

Село Кызыл егис

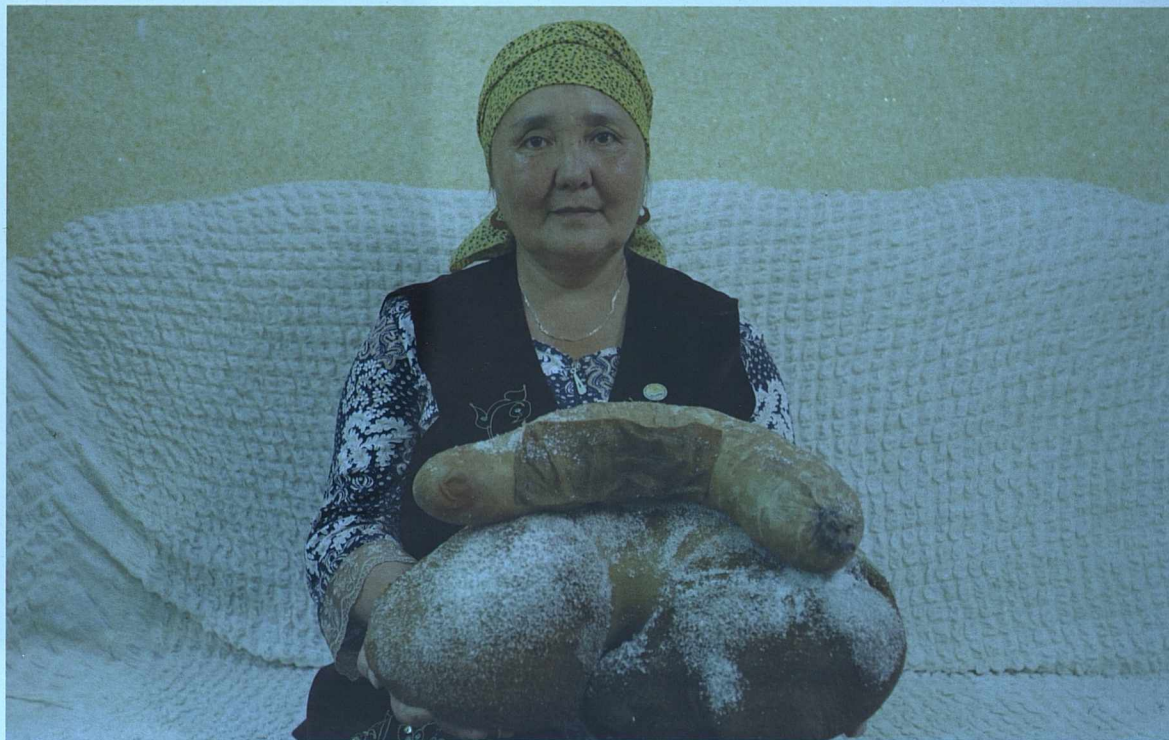
4 материала: 3 видеоролика о вышивании, 1 бата.

Село Кызылсая

21 материал: 13 бата, 1 отрывок из жыра үзінді, 1 отрывок из исторического айтыса, 1 загадка, 1 исторический рассказ, 1 загадка, 2 видеоролика об изготовлении из березы жевательной резины, 1 ролик о способе хранения масла в курдюке.

Ұлттық тағам (қарынға сарымай жинау) зерттеуші Сауле Наурызбайқызы Сәденова. Зеренді ауданы Қызылсая ауылы

Изготовитель национального блюда (хранение масла в курдюке) Сауле Наурызбайқызы Сәденова. Зерендинской район, село Кызылсая

Село Сейфуллин

11 рассказов.

Село Озен

3 кюя.

Материалы, записанные в Коргалджинском районе Акмолинской области. Были обследованы населенные пункты: Арықты, Жантеке, Кеңбидайық, Қорғалжын, Майшұқыр, Өркендеу, Сабынды, Сабырбай, Шалқар. Всего собрано 79 материалов.

Село Арықты

Всего 2 материала: 1 сведение, 1 бата.

Село Жантеке

17 материалов: 6 загадок, 2 плача, 1 легенда, 2 песни посвящения, 2 исторических рассказа, 1 жоқтау, 2 стихотворения, 1 қара өлең.

Село Кенбидайық

28 материала: 6 қара өлең, 2 шуточных песен, 4 песни-плача, 1 сыңсу, 1 жар-жар, 1 видеоматериал о доении кобылы, 7 исторических рассказа, 6 загадок.

Село Қорғалжын

1 күй.

Село Майшұқыр

4 материала: 2 исторических рассказа, 2 загадки.

Село Оркендеу

1 легенда, 2 загадки.

Село Сабынды

19 материалов: 2 бата, 4 загадки, 13 исторических рассказов.

Село Шалқар

5 материалов: 2 загадки, 3 исторических рассказов.

Материалы, записанные в Шортандинском районе Акмолинской области. Обследованные населенные пункты: Бектау, Дамса, Жолымбет, Новокубанка, Шортанды. Записаны всего 46 материалов.

Село Бектау

1 қара өлең, 1 песня-загадка.

Село Дамса

13 материалов: 7 қара өлең, 2 шуточные песни, 2 бата, 2 исторических рассказа.

Село Жолымбет

4 материала: 1 қара өлең, 1 песня-соболезнование, 1 жоқтау, 1 загадка.

Село Новокубанка

5 материалов: 1 отрывок из жыра, 1 жоқтау, 1 сыңсу, 2 загадки.

Село Шортанды

22 материала: 8 загадок, 1 народная песня, 8 қара өлең, 2 бата, 2 исторических рассказа, 1 о духовном наследии.

Материалы, записанные в Аккольском районе Акмолинской области. Посещены населенные пункты: Баран, Домбыралы, Кеңес. Всего собрано 16 материалов.

Село Баран

9 материалов: 5 загадок, 2 жоқтау, 1 сыңсу, 1 отрывок из жыра.

Село Домбыралы

3 материала об истории народа и местности.

Село Кеңес

4 материала: 1 жоқтау, 1 сыңсу, 2 об истории народа и местности.

*Тогызқумалақ ұлттық ойынын,
жас ұрпаққа насихаттаушы
Гүлбану Аманбайқызы
шәкірттерімен. Целиноград
ауданы Қызылжар ауылы
Обучение игре в Тогызқумалақ.
Гүлбану Аманбайқызы с
учениками. Село Кызылжар
Целиноградского района*

В мая по август месяцы 2021 года (70 дней) в рамках проекта Акмолинского областного краеведческого музея «Историко-культурное наследие Сары-Арки: преемственность древней и средневековой культуры» в 6-ти районах Акмолинской области (Целиноградский, Бурабайский, Шортандинский, Зерендинский, Аккольский, Коргалдыжинский) была проведена работа по сбору, сохранению и изучению нематериального культурного наследия.

В ходе экспедиции были собраны уникальные материалы, относящиеся к нематериальному культурному наследию: по исполнительскому искусству - эн, күй, жыр, жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең, әзіл өлең, шешендік-тапқырлық өнер, аңыз-әңгіме; народно-прикладному искусству – резьба по дереву, искусство вышивания, изготовление ковра и др.; национальным традициям - изготовления кумыса, жевательной резины, хранения масла в курдюке и другие.

Экспедиция осуществлялась комплексно, то есть одновременно с записью произведениями на аудио, фото и видео были получены сведения об исполнителе и его предшественниках (учителях, наставниках), времени и истории возникновения произведения, фиксировались особенности исполнения и т.д. Хранящиеся материалы записаны в высоком качестве. Использовалась фото и видео аппаратура последнего поколения (фотоаппарат Canon eos 5d mark iv body). Аудиозаписи (в формате WAV) осуществлялись с соблюдением всех требований по качеству записи на аппаратуре (Marantz PMD 661). Такие записи обеспечивают долгое хранение произведений в хорошем качестве.

В ходе реализации проекта 2021 года в 6 районах Акмолинской области от 103 этнофоров были записаны 416 материалов (музыкальные произведения, произведения народно-прикладного искусства, сведения по народной кухне и др.): 13 кюев, 7 народных песен, 7 авторских песен, 7 терме-толғау, 57 қара өлең, 19 жоқтау, 18 сыңсу, 5 отрывков и жыра, 4 обрядовых песен, 8 шуточных песен, 2 беташар, 1 жар-жар, 64 бата, 64 исторических рассказов, 66 загадок, 8 скороговорок, 3 стихотворения, 8 (песня-посвящение, песня-письмо, отрывок из исторической песни), 9 легенд (об истории местности и исторических деятелях), 4 поговорки, 5 материалов о народных играх, 25 материалов о прикладном искусстве, 8 материал о народной кухне, 5 этнографических материалов о народных традициях и др.

Подытоживая проведенную работу по сбору и исследованию духовного наследия Акмолинской области можно отметить следующее:

- среди записанных материалов много новых песен и кюев, кото-

рые ранее не использовались в исследовательской работе и музыкальном исполнительстве;

- впервые от жителей Зерендинского района записаны сведения об изготовлении жевательной резины из березы;

- также от жителей Зерендинского района были получены сведения о хранении масла в курдюке баранины;

- записаны новые сведения относящиеся к народно-прикладному искусству, в частности резьба по дереву, изготовление ковра, вышивание, а также по видам национального спорта (тогызкумалак);

- записаны разновидности бытового фольклора, ранее активно бытовавшие, но забытые в наше время. Это, например, загадки, скороговорки, стихотворения, направленные на обучение детей;

- в районах области древние жанры музыкального фольклора сохранились только в исполнении пожилых людей (жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең). Эти жанры молодежь не исполняет;

- традиция «бата беру - благопожелание» находит свое продолжение у подрастающего поколения. Старшее поколение старается передать и пропагандировать эту традицию среди молодежи;

- по 103 этнофорам, охваченных в 47 населенных пунктах Акмолинской области, составлены полные анкетные данные.

Сведения о ходе реализации проекта отражены в отечественных СМИ.

Собранный материал можно использовать в сфере литературоведения, искусствоведения, истории, этнографии, эстетике, педагогике и других областях научного знания. Кроме того, эти материалы могут быть использованы в учебных курсах высшего и среднего специального музыкального образования, а также в магистерских и докторских диссертациях.

В качестве продолжения данного научного проекта в 2022 году планируется издание специального сборника, в котором будут отражены материалы комплексной экспедиции по 6 районам Акмолинской области и сведения о носителях нематериального духовного наследия.

ӘДЕБИЕТТЕР / ЛИТЕРАТУРА

1. Александр З. Қазақ халқының 1000 әні. Ән мен күйлер. – Москва: Мемлекеттік музыка баспасы, 1963. – 589 б.
2. Бәйтенова Г. Көкшетау әуендері. – Алматы: Өнер, 1993. – 144 б.
3. Бекмұханбет Б.Д., Мылтықбаева М.Ш., Сабырова Ә.С., Пазылова А.Р., Дәрібаева А.А., Қайрулла К.И. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы. – Алматы: Құрманғазы ат. ҚҰК, 2019. – 240 б.
4. Бейсенов А.З. Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов» // естник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». – 2015. – Т. 15. – № 1. – С. 6-12.
5. Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще. Собрание сочинений в пяти томах. - Алма-Ата, 1984, Т.1.
6. Воякин Д.А., Сорокин Д.В. Новые методы документации в археологии. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғулана, 2020. – 840 с.
7. Елеуов М. Сарыарқа мен Шу - Талас, Келес өңірлерінің ортағасырлық қалалары, мекендері және керуен жолдары (аралық). Ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есеп. – Астана, 2000. / А.Х. Марғұлан ат. Археология институтының архиві – Тізім 2. – Құжат №2558.

8. Ерзакович Б.Г., Дербісәлін Ә., Қоспақов З. Біржан сал Қожағұлұлы. Ләйлім шырақ. Әндер. – Алматы: Өнер баспасы, 1983. – 168 б.
9. Жұбанов А.. Ғасырлар пернесі. Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 328 б.
10. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 442 б.
11. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Материалы раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата, 1977. – С. 103-115.
12. Красовский Н.И. Материалы для географии и статистики России. Область Сибирских киргизов. - Санктпетербург, 1868, ч. III., - С. 254-264.
13. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Полевые исследования на могильнике Бесоба (Казахстан) // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. XXII. – Барнаул, 2016. – С. 142-147.
14. Майचेкин М.. Ақан сері Қорамсаұлы әндері. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, - Алматы: 1959. – 53 б.
15. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950.
16. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966.
17. Онгарулы А., Пен Енхван, Нам Санвон, Каирмагамбетов А., Ким Енхен, Нускабай А., Кызырханов М. «Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу». – Нур-Султан – Тәджон, 2020. – 459 с.
18. Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Кариев Е.М., Сагындыкова С.Т. Полевые исследования в Жарминском районе Восточно-Казахстанской области (результаты электромагнитного про-

- филирования) // Материалы международной научно-практической конференции «Естественнонаучные методы в современных археологических исследованиях: теория и практика». – Алматы, 2020. – С. 49-56.
19. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические исследования могильника Жанибек-Шалкар (Коргалжинский район, Акмолинская область). - Нур-Султан, 2020.
 20. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное Коллежским Советникомъ и Императорской Академіи Наукъ Корреспондентомъ Петромъ Рычковымъ. Часть первая и вторая. - Санктпетербург: при Императорской Академіи Наукъ, 1762.
 21. Свиридов А.Н., Тлеугабдулов Д.Т. Раннесакский комплекс могильника Бесоба в среднем течении реки Ишим // Сарыарқа сақтары мәдениеті далалық Еуразиядағы этноәлеуметтік және мәдени үдерістерді зерттеу аясында. Археолог К. Ақышевты еске алуға ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: «Беғазы-Тасмола» ТАҒЗО, 2015. – С. 255–259.
 22. Сембин М.К. Мавзолеи Ботагай, Сырлы-Там, Сулу-Там (историко-археологические материалы). / Отчет проектно-сметного отдела Научно-реставрационного объединения Министерства культуры КазССР. - Алматы, 1975.
 23. Семби М.К. Мавзолей Ботагай - памятник средневековой казахской архитектуры // Бұланты шайқасы: зерттеулер тарихы. Ұлытау, 2015. - 150-153.
 24. Шангин И.П. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 году // Сибирский вестник. – Санктпетербург, 1820.
 25. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.
 26. Хабдулина М.К., Кожамжаров К.Т., Ярыгин С.А., Калдыбаев М.С., Сакенов С.К., Свиридов А.Н. Культовые памятники Тенгиз-Коргалжинской впадины. - Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2011.

Ақмола өңірінің мәдени мұралары: жаңа зерттеулер

Ғылыми басылым

Жауапты редакторы: т.ғ.к., Хабдулина Марал Калымжановна.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырып, басылымды құрастырғандар:

PhD Айбар Касеналин, докторнат Сырым Есен,

докторнат Данияр Тлеугабулов,

PhD Ардаби Маулет

Орыс тіліне аударған Д. Аяпова

Көркемдеуші дизайнері және беттеуші В. Козлов

Қалыбы 84x108/16

Қағаз борланған 11,34.

Офсеттік басылым.

Таралымы 300 дана

